

Evaluering av kulturminnedelen i 3Q

Evaluering av 3Q – tilstandsovervåking og resultatkontroll i
jordbrukets kulturlandskap ved hjelp av utvalgskartlegging.
Kulturminnedelen

Evalueringsgruppens rapport

Sjur Harby
Björg Lien Hanssen
Göran Blom
Synnøve Vinsrygg

Forsidefoto: Oskar Puschmann

Evaluering av 3Q – tilstandsovervåking og resultatkontroll i jordbrukets kulturlandskap ved hjelp av utvalgskartlegging. Kulturminnedelen. Evalueringsgruppens rapport.		NIJOS nummer: 12 / 2001
Forfatter(e): Sjur Harby, Bjørg Lien Hanssen, Göran Blom, Synnøve Vinsrygg		ISBN nummer: _82-7464-282-1
Oppdragsgiver: Landbruksdepartementet, Statens landbruksforvaltning, Miljøvern-departementet, Norges Bondelag og Norsk Bonde- og Småbrukarlag		Dato: 3. januar 2002
Prosjekt/Program: 3Q - Tilstandsovervåking og resultatkontroll i jordbrukets kulturlandskap		
Relatert informasjon/Andre publikasjoner fra prosjektet: Årsrapport for prosjektåret 1998-1999 i Østfold, Oslo/Akershus og Vestfold. NIJOS nr. 15/99. Årsrapport for prosjektåret 1999-2000 - Hedmark og Oppland. NIJOS nr. 10/00. Spesialrapporter fra FoU-aktiviteter for indikatorer og datafangst fra NIJOS, NINA-NIKU, m.fl.		
Utdrag: Rapporten presenterer en ekstern vurdering av kulturminnedelen i 3Q. Evalueringsgruppen har lagt en kulturhistorisk innfallsvinkel til grunn og etterlyser definisjoner av sentrale begreper som jordbrukets kulturlandskap, kulturminne og kulturmiljø. Dernest stilles det spørsmål ved dagens tidsromsbegrensning til året 1900 og en er kritisk til at de kulturhistoriske registre er foretrukket som utgangspunkt ved valg av representative kulturminnetyper i det mangfoldige norske jordbrukslandskapet. Rapporten anbefaler at utviklingsdelen av prosjektet prioriteres – om nødvendig på bekostning av av feltarbeidet.		
Abstract: This report presents the findings of an external evaluation of the 3Q monitoring programme's cultural heritage component. The evaluation committee used a cultural historical approach and stress the importance of defining central concepts such as: the agricultural landscape, cultural heritage monument/site and cultural environment. The present restriction of interest to the period before 1900 is questioned and criticism is directed at the use of cultural historical databases as a basis for choosing representative cultural heritage types for the diverse Norwegian agricultural landscape. The evaluation committee recommend that priority is given to developing concepts and methods for the cultural heritage component of 3Q – if necessary at the expense of field work.		
Emneord: jordbruk, kulturlandskap, overvåking, kulturminne	Keywords: agriculture, landscape, monitoring, cultural heritage	Sideantall + evt. Vedlegg:
Geografisk sted:		Pris kr: 100 kr Pris S/H :
Ansvarlig underskrift: Sjur Harby		Kartmålestokk:
Utgiver: Norsk institutt for jord- og skogkartlegging Postboks 115, N - 1431 Ås Tlf.: + 47- 64 94 9700 Faks: + 47- 64 94 97 86 E-post: nijos@nijos.no		

Innhold	Side
Sammendrag	4
1.0 Innledning	8
1.1 Hensikt med evalueringen	8
1.2 Forståelsen av mandatet	8
1.3 Evalueringsgruppens arbeidsmetoder	9
2.0 Bakgrunn for 3Q – kulturminnedelen	10
2.1 Politiske premisser	10
2.2 Miljømål	10
2.3 Organisering	11
2.4 Innhold i programmet	11
3.0 Definisjon av kulturminner, utvalg av overvåkningsenheter og den utsagnskraft den har for endringer (mandat 1)	13
3.1 Kulturminner	13
3.2 Kulturmiljø	16
3.3 Jordbrukets kulturlandskap	18
3.4 Tidsrom	20
3.5 Indikator	24
3.6 Utvalg	27
4.0 Metodikk for overvåkning av kulturminner og –miljø (mandat 2)	29
4.1 Dekningsgrad	29
4.2 Objekter og miljøer	31
4.2.1 Objekter	31
4.2.2 Kulturmiljø	35
4.3 Registre	41
4.4 Registreringsinstruks	42
5.0 Operasjonalisering av endring på indikatornivå og for enkeltminer (mandat 3)	44
5.1 Enkeltojekt	45
5.2 Indikatornivå	46
6.0 Krav til 3Q-data og kulturminneregistre for å estimere totalmengden kulturminner og endringer i kulturminnebestanden og kulturmiljøer over tid (mandat 4)	47
6.1 Krav til 3Q-data og registerdata	47
6.2 Estimat av total mengde kulturminner	48
6.3 Kvantifisere endring av kulturminner over tid	48
6.4 Måling av endring mellom omdrev	49
7.0 Noen avsluttende ord	49

Litteratur	52
Liste med intervjuer	56
Vedlegg	57

Sammendrag

Utviklingen i jordbrukets kulturlandskap har de siste 100 år ført til at kulturhistoriske sammenhenger som før var tydelige, nå er redusert til bruddstykker; en røys her, en gravhaug der eller en veg som ikke lenger fører noe sted. Endringene har til dels vært dramatiske og kan leses ut som dystre tall fra rapporter som "Gamle hus i Nittedal 20 år etter" (Torkildsen 1996) eller "Fortidens minner i dagens landskap" (Bøe Sollund 1997, Støren Binns 1998, Holm Olsen 1998, Fasteland 1999, Haavaldsen 2000). Data som dokumenterer sammenheng mellom kulturminnebestandens desimering, landbrukspolitikk og tilskuddsordninger har imidlertid vært mangelfulle. I stedet for å vurdere prosessene som endrer jordbrukets kulturlandskap og dermed rammene om våre fysiske kulturminner, har en hittil nøydt seg med å fokusere direkte på utviklingstrekk for de enkelte kulturminnetyper som fornminner og fredete eller verneverdige bygninger. I 3Q derimot ses endringer i arealstruktur, biologisk mangfold, kulturminner og tilgjengelighet i lys av gjeldene landbrukspolitikk, miljømål og tilskuddsordninger. Utviklingen skal følges over tid og både omfang, metodikk og resultater inneholder nytt stoff for kulturminnefaglige forsknings- og forvaltningsmiljøer. Evalueringsgruppen ønsker derfor innledningsvis å berømme oppdragsinstitusjonene som på denne måten trekker miljøovervåking av kulturarven med seg inn i et nytt og krevende omgrep.

Kulturhistorisk innfallsvinkel til jordbrukets kulturlandskap

Evalueringsgruppen har lagt til grunn en kulturhistorisk innfallsvinkel til jordbrukets kulturlandskap med dets kulturminner og kulturmiljøer. Dette forutsetter at en først må definere hva dette landskapet skal være i 3Q. Evalueringsgruppen savner en definisjon av jordbrukets kulturlandskap basert på arealkategoriene som omfattes av overvåkningsprogrammet. Når dette er gjort, foreslår vi at en går videre med å trekke ut de kulturhistoriske grunntrekk som kjennetegner områdene der prøveflatene ligger og deretter definerer representative kulturminner og kulturmiljøer som avspeiler disse grunntrekkene.

Det er forståelig, men beklagelig, at en til nå har latt være å gripe fatt i kulturmiljøbegrepet, siden miljøer og sammenhenger er vel så viktige som enkeltobjekter. Flere prosjekter, norske og utenlandske, har definert kulturmiljøer tidligere, spesielt nevner vi prosjektet "10 års verna vassdrag" og det danske prosjektet "Kulturhistorien i planlægningen". Siden det tradisjonelle norske landbruket er preget av variasjon, antar vi at de kulturminnetyper og -miljøer som registreres i 3Q vil variere fra region til region.

Evalueringsgruppen er tvilende til anvendeligheten av dagens tidsromsbegrensning. Andelen elementer eldre enn 1900 vil bli mindre og mindre etter hvert som 3Q beveger seg inn i fremtiden. Samtidig vil endringer i de deler av landskapet som representerer senere faser ikke kunne fanges opp. I stedet for å definere tidsrom bør en, som det er sagt over, vurdere om det ikke er kulturhistorien selv som skal få sette grensene for hva som skal være interessant å overvåke.

Vi stiller oss også tvilende til om de kulturhistoriske registre er rett utgangspunkt for valg av representative kulturminner. Nettopp dette at en velger noen få typer og kategorier som finnes over hele landet, visker ut de regionale og lokale variasjoner, i hvert fall så lenge den ikke er spesifisert nærmere på typer. Også gjeldende feltinstruks savner den detaljeringsgrad som er nødvendig for å fange opp de stedstypiske trekkene, for eksempel ved de mange gjerdetyper

som tidligere fantes over det ganske land. Skal tidsrom opprettholdes som begrensning anbefaler evalueringsgruppen at denne flyttes til 1950. Likeledes ser vi at SEFRAK og Fornminneregisteret benyttes som hjelpemidler mer enn premisser for utvalget av registreringsverdige kulturminner. Generelt for kulturminnedelen er at alle valg som gjøres i 3Q bør begrunnes i forhold til prosjektets formål.

Dekningsgrad

Evalueringsgruppen er kritisk til dekningsgrad, enten det gjelder 100% registreringsdekning innenfor den enkelte prøverute eller hvilke områder og regioner som i dag dekkes av 3Q. NIKU har påvist at i de arealer der rutetettheten i dag er størst er potensialet for kulturminner samtidig minst. Endringene må forventes i mer marginale jordbruksområder som i dag utsettes for omfattende avfolkning, gjengroing og forfall. Vi er altså usikre på hvor representative de endringer er som dagens 3Q-opplegg fanger opp for kulturminner og -miljøer.

Likeledes vil vi hevde at en 100% registreringsdekning er en illusjon både fordi forskningsstatus alltid vil prege hva som til enhver tid defineres som kulturminner, dernest at kulturminneregistreringer i skog viser at flere arbeidslag med arkeologer innenfor samme testområde bare viser sammenfall for om lag 50% av registreringene. For sammenligning med skogbruksplanleggere er tallene ennå lavere.

Kulturminner og endring

Evalueringsgruppen hadde også sett for seg at en i kulturminnedelen ga en status for utfordringer og problemer i dagens jordbrukslandskap. Slik Asbjørnsen og Moe satte eventyrene inn i en rammefortelling, må 3Q plasseres inn i en samtidskontekst som forklarer valg og utgangspunkt i prosjektet. Når denne er på plass sammen med de viktigste definisjonene, vil utviklingen av en operasjonaliserbar registreringsinstruks lettere kunne gjennomføres. I denne sammenheng anbefaler vi at en gjør seg nytte av såkalte PSR- eller DPSIR-modeller for å vurdere hvor godt dagens 3Q-data avspeiler endring og hvor klart sammenhengene fremtrer.

Det er i dag uklart hvilke endringer som oppfattes som viktige og hvilke som ikke er det i 3Q. Dette skyldes at en i prosjektet ikke har tilskrevet kulturminnene eller kulturmiljøene annen verdi enn den som følger av lovverket. En operasjonalisering av endringsbegrepet forutsetter at det foreligger kriterier som kulturminnene er vurdert ut fra og som eventuelle forandringer kan holdes opp mot. Først når disse kriteriene er på plass, kan en vurdere hvorvidt en utvikling er ønskelig eller ikke.

Registreringsinstruks

Måling av endring over tid avhenger av at feltinstrukser er tilstrekkelig tilpasset prosjektets formål. Per i dag er dette ikke tilfelle. Det savnes en harmonisering av detaljeringsgraden for hvilke opplysninger som oppfattes som relevante, vi savner begrunnelser for opplegget som er valgt, vi etterlyser definisjoner, kriterier og eventuell skalering av forskjellige typer skader og vi savner tilstrekkelig dokumentasjon, for eksempel en systematisk bruk av fotografering ved registrering av miljø og enkeltobjekter. En visuell vurdering basert på foto vil representere et verdifullt supplement til den verbale beskrivelsen. Det er viktig at en ved kommende registreringsomdrev har mulighet til å etterprøve vår tids vurderinger på flatene.

Indikatorer

Indikatorer er ikke det samme som kulturminnetyper, snarere er det summen av endringer som registreres på enkeltobjekter og miljøer. Dette innebærer at dagens ståsted med for eksempel hegn og gjerder som indikatorer er forfeilet. Evalueringsgruppen har foreslått at en egnet indikator eksempelvis kan være forholdet mellom et utvalg intakte typer automatisk fredete kulturminner sett i sammenheng med endringer i arealbruk.

Estimat av endring og mengde kulturminner utenfor prøveflatene

Foreløpig er det vanskelig å si hvor representative estimerer en kan operere med for endring og antall kulturminner utenfor prøverutene på grunnlag av de som er registrert innenfor. Men ved å vurdere hver prøveflate i forhold til hvor representativ den er for regionen eller området, vil prøveflatene sammenlagt også ha utsagnskraft når endringer dokumenteres her. Med henblikk på representativitet vil de kulturhistoriske registre dessuten kunne hjelpe et stykke på veg, men mye avhenger av hva en i 3Q til syvende og sist definerer som kulturminner og kulturmiljøer, dernest hvilken registreringsdekning de kulturhistoriske registre har i de ulike deler av landet. At 69 kommuner fremdeles savner fornminneregistreringer på Det økonomiske kartverket, at det fremdeles gjenstår et stort arbeid med digitalisering og tilrettelegging, og at utvalget av registrerte kulturminneobjekter er selektivt taler nok en gang mot for stor vektlegging av registrenes yteevne i 3Q-sammenheng.

Estimat av total mengde kulturminner er viktig dersom en opprettholder målet om 100% registreringsdekning innenfor prøverutene. Lar en dette målet falle og i stedet konstruerer en 100% ut fra kriterier som eksempelvis kulturhistorisk representativitet, mangfold og tilstand vil utviklingen på denne bakgrunn referere seg til de kulturhistoriske grunntrekkene i området og ikke bare til antall enkeltobjekter. Evalueringsgruppen vil anbefale som prinsipp at alle flater som inneholder miljøer og enkeltobjekter med tilskrevet kulturhistorisk verdi besøkes på nytt. En slik verdi kan være utregnet på bakgrunn av antall og tilstand for enkeltobjekter, sammenhengen mellom dem og representativitet. Vi anbefaler at en prøver seg frem med flater som allerede er registrert i Hedmark og Oppland. Dette vil i senere omdrev forutsette en løpende vurdering av den enkelte flates utsagnskraft i forhold til 3Qs formål. Innenfor de økonomiske rammene som stilles til disposisjon bør et størst mulig antall flater besøkes i hvert omdrev.

Økonomi

Kulturminnedelen er tilgodesett med mellom 9% og 15% av 3Qs totalbudsjett. Evalueringsgruppen har ikke tatt stilling til hvorvidt dette harmonerer med oppgavens omfang. Vi erkjenner at feltarbeid er kostbart, samtidig som datainnsamling i stor stil synes å ha blitt iverksatt før det kulturminnefaglige fundament var på plass. Vi anbefaler derfor at utviklingsdelen av prosjektet prioriteres – om nødvendig på bekostning av feltarbeidet.

Referansegruppe

3Q er utover å være et overvåkningsprosjekt også et betydelig kulturhistorisk foretak av nasjonal betydning. Vi foreslår derfor at flere fagdisipliner involveres i kulturminnedelen enten som en referansegruppe eller som ett nettverk en kan lene seg på. Et slikt nettverk bør hente kompetanse fra forsknings – og forvaltningsmiljøer over hele landet.

Litteratur

Vedlagt finnes en oversikt over den litteratur vi har benyttet i evalueringen. Den er langt fra altomfattende, men gir likevel et inntrykk av at selv om kulturminnedelen i 3Q bryter ny jord er det mange kilder å øse av.

Innen vi avslutter dette sammendraget vil vi benytte høvet til å takke Mari og Gullik Kollandsrud for verdifulle opplysninger og Riksantikvarens bibliotek som gang på gang har etterkommet våre litterære ønsker.

Evalueringsgruppen sier takk for oppdraget og overlater med dette sine anbefalinger til NIJOS.

Björg Lien Hanssen

Göran Blom

Synnøve Vinsrygg

Sjur Harby

Evaluering av 3Q – tilstandsovervåking og resultatkontroll i jordbrukets kulturlandskap ved hjelp av utvalgskartlegging

1. Innledning

1.1 Hensikt med evalueringen

Etter 3 års drift av programmet er det ønskelig å evaluere kulturminnedelen i 3Q. Hensikten med en slik evaluering er fra NIJOS sin side å få en vurdering av de kulturminnefaglige valg som er gjort i 3Q. Derneft å få forslag til alternative valg av metodikk for å nå de langsiktige mål i programmet, dvs. å indikere endringer i kulturminnebestanden i jordbrukets kulturlandskap over tid. Styringsgruppen, Norsk Institutt for Kulturminneforskning (NIKU) og Norsk institutt for jord- og skogkartlegging (NIJOS) er primære målgrupper for evalueringsgruppens tilbakemeldinger.

1.2 Forståelsen av mandatet

Evalueringsgruppen skal belyse premisser som eksplisitt og implisitt har vært styrende for valg av metode og omfang av kulturminneovervåkingen i 3Q. Premisser som bør tas opp er: Faglige tradisjoner og eksisterende registerinformasjon om kulturminner. Derneft økonomiske rammer innen 3Q, signaler fra styringsgruppen til 3Q, premisser og styringssignaler fra NIJOS og prioriteringer gjort av NIKU.

Evalueringsgruppa skal utdypende vurdere den initierte overvåkingen både med hensyn til sterke sider og forbedringsmuligheter. Det bør gis konkrete forslag til forbedring/metodeutvikling eller anbefalinger om hvordan man bør målrette videre FoU-arbeid for å oppnå forbedringer i fremtiden.

Evalueringsgruppens kommentarer:

Evalueringsgruppen forstår mandatet dit hen at vi skal vurdere det arbeidet som er gjort og som skal gjøres innen kulturminnedelen i 3Q. Derneft skal vi komme med forslag til forbedringer og endringer der vi ser at det er nødvendig for å oppfylle målsettingen fra Styringsgruppen. Andre premisser er de som ble lagt av Styringsgruppen til NIJOS og som er videreformidlet via kontraktene mellom NIJOS og NIKU. Det som kreves i prosjektet må holdes innenfor rammene og premissene som er lagt. Her vil vi påpeke et behov fra Styringsgruppen og NIJOS for å klargjøre hva 3Q skal vise og hvor grensene for oppdraget til NIKU skal settes. Et viktig poeng her er hva som er blitt formidlet til NIKU om oppdragets karakter og ønsket mål.

Mandat:

- 1) **Definisjon av kulturminner, utvalg av overvåkingenheter og den utsagnskraft den har for endringer.** Evalueringsgruppa stilles fritt til å formulere en alternativ definisjon av kulturminner for 3Q. *Tidsrom:* Kan 1950 være et bedre tidsskille enn 1900 for kulturminner i 3Q? *Avgrensning:* Skal definisjonen romme alle kulturminner som kan påtreffes innen overvåkningsflaten, for eksempel groper og annet som er knyttet til bruk av skogressurser? Har utvalget som registreres tilstrekkelig utsagnskraft for endringer? Bør alle kulturminnetyper og enkeltobjekter som rommes av definisjonen faktisk registreres? *Alternativt:* Kan man tenke seg ulike grupper av kulturminner og at man registrerer et representativt utvalg innen hver gruppe for å dokumentere endringer?
- 2) **Metodikk for overvåking av kulturminner og -miljø.** Er metoden tilstrekkelig presisert og dokumentert for å være fullt repeterbar av andre registratorer? *Dekningsgrad:* Det antas at man registrerer 100% av de kulturminnetyper som er definert i instruksene. Er det en rimelig antakelse? Kulturminneobjekter er definert ved stedfesting (som punkter eller linjer), typeklassifisering og tilstandsklassifisering. Kulturminnemiljøer må defineres ved organisering på kart, klassifisering i type(r) av miljøer, klassifisering av miljøtilstand. Metodikk utarbeides for stedfesting, typeklassifisering, tilstandsklassifisering, tekstlige kommentarer og dokumentasjon.
- 3) **Operasjonalisering av endring på indikatornivå, og for enkeltkulturminner.** *Partikulært nivå:* Det enkelte kulturminnet. Tilstand: Tilstandsklasse uforandret – ingen endring. Eksistens: ”Til stede”, ”påviselig borte”, ”ikke gjenfunnet”. *Indikatornivå:* Aggregering av flere (alle) flater. Er dagens indikatorer tilstrekkelig gode? Videreutvikle/nyansere eksisterende indikatorer. Forslag til indikatorer. Behov for å endre utvalg av kulturminner, typeklassifisering, tilstandsklassifisering under datafangst? Årsak-virkning (Pressure-State-Response) skal belyses.
- 4) **Krav til 3Q-data og kulturminneregistre for å estimere totalmengden av kulturminner og endringer i kulturminnebestanden og kulturmiljøer over tid.** 1. Estimere total mengde kulturminner. 2. Kvantifisere endring av kulturminner over tid (mellom ulike omdrev) ved:
prinsipp A: Gjenbesøk på alle flater
prinsipp B: Besøke nye flater, lage nye totalestimater
prinsipp C: Gjenbesøk på noen flater (tilstandsendring), besøke noen nye flater for totalestimater.
Kvantifisere endring mellom ulike omdrev:
prinsipp A: Gjenbesøk på alle flater. Problem: kun 10% av flatene forblir undersøkt – dette gir usikre estimater.
prinsipp B: Besøke nye flater. Problem: kvantifiserer ikke tilstandsendring mellom omdrev (først om ca. 50 år).
prinsipp C: Noen gjenbesøk, noen nybesøk. Problem: For lite materiale for både tilstandsendring og nye totalestimater.
Felles problem: Kulturminner undersøkes på for få flater.

1.3 Evalueringsgruppens arbeidsmetoder

Ut fra mandatet er evalueringsgruppen bedt om å bygge på den kompetanse medlemmene selv innehar, men det er åpnet for å innhente ekspertvurderinger fra andre fagpersoner på spesielle temaer. Evalueringsgruppen har bestått av växtekolog Göran Blom (Naturvårdsvärket), kultur-/samfunnsgeograf Bjørg Lien Hanssen, arkeolog Sjur Harby (NIJOS), arkeolog Synnøve Vinsrygg (WHO/UNESCO). Gruppen har hatt 2 dagsmøter

og 2 møter over 2 dager underveis i arbeidet i tillegg til kontakt via e-mail og telefon. Tilgjengelig materiale med tilknytning til 3Q-programmet har ligget til grunn for arbeidet i tillegg til andre relevante kilder. Et vesentlig bidrag til evalueringen har bestått i innhenting av synspunkter og opplysninger gjennom intervjuer med representanter for Landbruksdepartementet, Miljøverndepartementet, Norsk bonde- og småbrukarlag, Norges Bondelag, Riksantikvaren, NIJOS og NIKU. I tillegg er materiale fra andre land med lignende prosjekter trukket inn. Det henvises forøvrig til litteraturliste og vedlegg.

Leder for evalueringsgruppen har vært Sjur Harby, mens Bjørg Lien Hanssen og Sjur Harby begge har vært ansvarlig for skriving av rapporten. Alle medlemmene i gruppen har bidratt aktivt i prosessen og til kvalitetskontroll av rapporten. De økonomiske rammene for arbeidet med evalueringen har vært kr. 140.000,-.

2 Bakgrunn for 3Q – kulturminnedelen

2.1 Politiske premisser

Programmet 3Q ble igangsatt i 1998. Formålet med programmet er å etablere et system for tilstandsovervåkning og resultatkontroll i jordbrukets kulturlandskap ved bruk av utvalgskartlegging. Ansvaret for igangsetting og gjennomføring av programmet ble gitt til NIJOS (se Generelle kontraktvilkår for avtale). Dette arbeidet skal gi en oversikt over utviklingstendenser i jordbrukets kulturlandskap og gi grunnlag for resultatrapportering til Stortinget og forvaltningen (ibid.). Formålet med programmet er å bidra med å:

- *”Øke sikkerheten for at miljømål nås og dokumentere effektene av miljøinnsatsen.*
- *Styrke sikkerhetsgrunnlaget for fastsetting av nye miljømål, og behovet for bruk av ulike virkemidler og vurdere gjennomføring av tiltak som har betydning for kulturlandskapet.*
- *Kunne sammenligne utviklingen i Norge med utviklingen i andre land”* (ibid.:2).

2.2 Miljømål

Det som, ifølge uttalelser fra representanter fra LD og MD, menes med miljømål i 3Q er de nasjonale miljømål som gjenfinnes i Sttingsprp. 1: 2000/2001 fra Miljøverndepartementet og fra Landbruksdepartementet. Disse miljømålene er likelydende:

- ”1. Det årlige tapet av kulturminner og kulturmiljøer som følge av fjerning, ødeleggelse eller forfall skal minimeres, og skal innen år 2008 ikke overstige 0,5% årlig.*
- 2. Det representative utvalget av kulturminner og kulturmiljøer skal bevares i en tilstand som tilsvarer 1998-nivå, og fredete bygninger og anlegg skal ha ordinært vedlikeholds nivå innen år 2010.*
- 3. Den geografiske, sosiale, etniske og tidsmessige bredde i varig vernede kulturminner og kulturmiljøer skal bedres, slik at svakt representerte og manglende hovedgrupper er representert med flere objekter innen år 2004 (i forhold til 1998-nivå)”* (St.prp. nr. 1. 2000-2001).

I Stortingsprp. 1 (LD 2000-2001:26) refererer miljømålene seg til landbrukets kulturlandskap, mens 3Q refererer til jordbrukets kulturlandskap.

2.3 Organisering

Oppdragsinstitusjonene for 3Q-programmet er Landbruksdepartementet (LD), Miljøverndepartementet (MD) som inkluderer Riksantikvaren (RA) og Direktoratet for naturforvaltning (DN) som begge er fagdirektorater under MD, Norsk bonde- og småbrukarlag (NBS) og Norges Bondelag (NBL) som til sammen utgjør Styringsgruppen sammen med Statens Landbruksforvaltning (SLF under LD). Sekretariatet for Styringsgruppen er delegert til SLF. Styringsgruppen avholder 4 møter i året. Det fjerde møtet brukes til fagseminarer. Det presenteres jevnlig statusrapport med orientering om fremdrift.

Programmet består av fire hovedområder: Arealstruktur, biologisk mangfold, kulturminner og kulturmiljøer, samt tilgjengelighet. NIJOS har delegert NIKU det faglige ansvaret for kulturminnedelen. Rapportering skal skje i form av fremdriftsrapporter underveis og som vitenskapelig rapport innen 15. mai (se Avtale mellom NIKU og NIJOS 2000). Nye avtaler blir inngått hvert år. Det samme gjelder de økonomiske rammebetingelser.

Programmet blir finansiert av Landbruksdepartementet med 2/3 og Miljøverndepartementet med 1/3. De økonomiske rammene for 3Q programmet er knyttet til Jordbruksavtalen. I 1998/99 var budsjettet på totalt kr 6.258.400,-, for 1999/2000 kr 5.150.000,-, for 2000/01 kr 6.100.000,-, og for 2001/02 kr 7.000.000,-. Av dette utgjorde rammene til kulturminnedelen i 1998/99 kr 760.000,- (12% av budsjettet), for 1999/2000 kr 765.000,- (15%), for 2000/01 kr 550.000,- (9%) og 2001/02 kr 660.000,- (9%).

2.4 Innhold i programmet

Målsetting: 3Q skal gi en oversikt over utviklingstendenser i jordbrukets kulturlandskap. Dette skal gi grunnlag for vurdering av virkemidler og tiltak som kan ha betydning for jordbrukets kulturlandskap. Utover dette skal 3Q dessuten gi pålitelig statistikk på nasjonalt og regionalt nivå. Som en del av NIKUs oppdrag ligger også ansvaret for gjennomføring for registrering, kontroll og rapportering av kulturminner og kulturmiljø i utvalgte kulturlandskap, se avtale mellom NIKU og NIJOS 1998/99.

Formål: 3Q skal være et utvalgsbasert overvåkningsprogram der 1475 flater i jordbrukets kulturlandskap skal overvåkes gjennom 5-årige omdrev. For kulturminnedelen utarbeides indikatorer som beskriver utviklingstendenser for kulturminner og kulturmiljø i jordbrukets kulturlandskap i form av endring over tid ved antall og romlig fordeling. De skal også fange opp variasjoner i kulturminnenes/-miljøenes tilstand, datering og funksjon. Prosjektet skal utvikle indikatorer for hvor det er dokumentert forekomster av kulturminner og kulturmiljø. I første omdrev registreres tilstand (1998-2002), mens etterfølgende omdrev vil kunne dokumentere endring.

Relevante definisjoner: For programmet er det fra oppdragsgiver ikke gjort definisjoner av sentrale begreper som miljømål, jordbrukets kulturlandskap, kulturminne eller kulturmiljø. Følgende definisjoner er funnet i det skriftlige materialet:

Miljømål er ikke presisert i 3Q men fremkommer i Stortingsmelding nr. 24, 2000-2001:132.

Jordbrukets kulturlandskap er ikke definert spesifikt, men synes å være synonymt med jordbruksareal.

Jordbruksareal er i utvalgsmetoden i 3Q areal klassifisert som fulldyrka mark, overflatedyrka mark og gjødsla beite i Økonomisk kartverk. Beite i utmark faller utenfor definisjonen (spes. fjellbeite), mens gårdsnære beiter fanges opp. Gammel/nedlagt kulturmark faller utenfor undersøkelsen. Dvs. jordbruksarealer som skal fanges opp av undersøkelsen må ha vært i drift i de siste 30-40 år (NIJOS 10/2000:8).

Kulturminner er definert som ”fysiske spor etter menneskelig aktivitet, herunder områder det knytter seg tro eller tradisjon til” (ibid:23).

Kulturmiljø synes ikke å være nærmere definert.

Indikatorer: Utviklingstendensen i jordbrukets kulturlandskap skal måles ved fremstilling av indikatorer som beskriver tilstand og endring innenfor bestemte interesseområder over tid. Indikatorene for hvert av temaene skal fremstilles ved innsamling, bearbeiding, analyse og presentasjon av data fra et landsdekkende utvalg av arealer.

Det synes å foreligge to oppfatninger av indikatorbegrepet: NIJOS har følgende forklaring av indikator: ”En kvantitativ oppsummering (eller indeks) som er beregnet på grunnlag av de elementer som er registrert i felt eller gjennom tolkning av flyfoto. Elementer kan for eksempel være kulturminner, arealfigurer, linjeelementer, punktelementer eller ferdselslinjer” (NIJOS kommentar).

NIKUs definisjon er: ”Målbare elementer som kan observeres over tid og som sammen med andre aspekter kan gi informasjon om forekomsten av kulturminner og kulturmiljø i jordbrukslandskapet” (NIKU 2000:3).

Utvalgsmetoder: 3Q benytter systematisk tilfeldig utvalg (NIJOS 10/2000:8).

Utgangspunktet er en inndeling av Norge i åtte sektorer i henhold til NGO-sonene som Statens Kartverk benytter. Innenfor hver av disse sektorene er det lagt ut punkter i et systematisk utvalg på 3x3km. Markslaget i hvert av punktene er undersøkt med referanse til Økonomisk Kartverk og det er tatt med punkter som faller på kategoriene fulldyrka mark, overflatedyrka mark eller gjødsla beite. Rundt hvert punkt i utvalget er det etablert en prøveflate på 1 km².

NIJOS ønsker også å dokumentere endringer i et utvalg av de ”104 nasjonalt verdifulle kulturlandskap” med 3Q-lignende undersøkelser (ibid).

Andre områder som det også er ønske om å undersøke er seterlandskapet. Disse kan bygge på 3Q men må gjennomføres som selvstendige, separate undersøkelser.

Metode for feltregistrering: Det brukes digitale data fra Fornminneregisteret¹ og SEFRAK² som grunnlagsdata. Flybildetolkning ble benyttet frem til 1999. Ifølge rapport fra NIKU (1999) utgikk bruk av flybildetolkning for 1999/2000 på grunn av dårlig

---

¹ Nasjonalt register for automatisk fredete kulturminner.

² Sekretariatet for faste kulturminner

erfaring med dette. Det ble i stedet gjort innsamling og analyse av feltdata i tillegg til bruk av registerdata (NIJOS 10/2000). Innsamling av slike data gjennomføres etter en særskilt prosjektplan med eget budsjett ifølge årlig avtale. Feltregistreringene gjøres i henhold til en instruks som entydig skal definere kulturminnene. Alle kontrollflatene registreres fordi en her fremskaffer grunnlaget for estimering av kulturminnebestanden innenfor alle flatene (NIKU 1999).

Flybildetolkning: Flyfotografier blir tatt etter fotogrammetriske prinsipper og tolket i henhold til instruks for fotogrammetrisk kartlegging. Det er utarbeidet en tolkingsinstruks for tolkning av flybilder i sanne farger. Arealklassifikasjonen er bygd opp hierarkisk med tre nivåer (NIJOS 10/2000:12).

Register: Registerinformasjon hentes fra Fornminneregisteret og SEFRAK. Registrene dekker i hovedsak automatisk fredete kulturminner og bygninger fra tiden før 1900, men deler av SEFRAK-materialet omfatter også bygninger fra 1900-tallet (NIKU 1999, 2000). De etterreformatoriske kulturminner som ikke er hus fanges bare unntakskvis opp av de kulturhistoriske registre.

3 Definisjon av kulturminner, utvalg av overvåkningsenheter og den utsagnskraft den har for endringer (mandat 1)

3.1 Kulturminner

3Qs definisjon av kulturminner:

Kulturminner blir definert som følger:

”Fysiske spor etter menneskelig aktivitet, herunder områder det knytter seg tro eller tradisjon til. I denne undersøkelsen brukes synlige kulturminner av de jordbruksrelaterte typene som finnes i hele landet. Det er vanlig å skille mellom kulturminner fra tiden før reformasjonen i 1536 som er automatisk fredet (fornminner) og kulturminner fra tiden etter” (Mathiesen, Dramstad og Fjellstad 2000:23).

Evalueringsgruppens kommentarer:

Definisjonene av kulturminner, kulturmiljø og jordbrukets kulturlandskap henger tett sammen. Derfor er det også vanskelig for evalueringsgruppen å behandle begrepene separat. Kulturlandskap er i Nordisk Miljørapport definert som *”et bredt sammensatt spekter av landskapstyper påvirket av mennesker, fra det naturnære kulturlandskap til det fullkultiverte landskap. Mellom det naturnære og det fullkultiverte landskap finnes en rekke overgangsformer i samspill mellom natur og mennesker”* (1987:3). Fordi kulturlandskapsdefinisjonen i seg selv er vid, vil også elementene som til sammen skaper dette landskapet være tallrike og diffuse inntil noen av dem, som følge av et bestemt formål, vektlegges særskilt. I 3Q representerer jordbrukets kulturlandskap en konkretisering, slik forekomst i de kulturhistoriske registre og antatt synlighet på flybilder gjør det for valg av kulturminner og kulturmiljøer. Men også miljømål, utfordringer dette landskapet står overfor, tilskrevet kulturhistorisk verdi og representativitet bør vektlegges om begrepene skal fungere etter prosjektets intensjon.

Enkelt er det heller ikke å ta stilling til anvendeligheten av kulturminnebegrepet i 3Q så lenge det ikke er gjort noen klar distinksjon mellom kulturminner som objekter og

kulturminner som indikatorer. Dernest savnes det en redegjørelse for hvilke kriterier som er lagt til grunn for utvalget av ”synlige kulturminner av de jordbruksrelaterte typene som finnes over hele landet” (Mathiesen, Dramstad og Fjellstad 2000:23). Likeledes hadde vi gjerne sett at det forelå en kulturminnefaglig vurdering av hvor representativt endringer i dette nasjonale utvalget vil være for det regionale mangfoldet i jordbrukets kulturlandskap.

Gaukstad viser i sin artikkel ”Jordbruket og kulturmiljøet i Norge” fra 2000 til at utviklingen i jordbruket kan deles inn i fire faser, henholdsvis det tidlige jordbruket, det førindustrielle jordbruket (frem til 1870), det store hamskiftet (1870-1950/60) og det såkalte ”andre hamskiftet” (1950/60-1990) (Gaukstad 2000:114ff). Gaukstad påpeker også at et kjennetegn ved det norske jordbrukslandskapet er mangfold og variasjon. Denne er etnisk (samisk, kvænsk, finsk etc.), naturgitt (klima, jordsmonn), tidsbestemt (ulike tidsepoker), sosial (økonomisk) og multifunksjonell. Det er uklart i hvilken grad de valgte kulturminnetypene er representative for disse variasjonene så lenge en ikke sier hva jordbrukets kulturlandskap skal være i 3Q.

Dersom det er interessant om kulturminner er eldre eller yngre enn reformasjonen hadde vi sett at dette ble begrunnet, for eksempel ved at miljømål relaterer seg direkte til Fornminneregisteret.

Den definisjon av kulturminner som er gjengitt fra 3Q innledningsvis oppfatter evalueringsgruppen som umulig å operasjonalisere i 3Q. Den er såpass vid at den først og fremst markerer grunnlaget for begrepet kulturminner i betydningen spor etter menneskers virksomhet. Åpenbart er den avledet av kulturminnelovens § 2 der det heter: ”Med kulturminner menes alle spor etter menneskelig virksomhet i vårt fysiske miljø, herunder lokaliteter det knytter seg historiske hendelser, tro eller tradisjon til. Med kulturmiljøer menes områder hvor kulturminner inngår som del av en større helhet eller sammenheng. Etter denne lov er det kulturhistorisk eller arkitektonisk verdifulle kulturminner og kulturmiljøer som kan vernes.” (Ot.prp. 50 1998/99). Sammenholdes dette med NIKUs definisjon av kulturminner ovenfor, ser vi at loven og NIKUs forståelse stort sett er sammenfallende. Men som juristene Marie Finne og Jørn Holme skriver i lovkommentaren ”Kulturminnevern, lov, forvaltning, håndhevelse” har lovgivers intensjon kun vært å markere kulturminner som et åpent og verdinøytralt begrep (ibid:29), med andre ord stikk i strid med det som er 3Qs intensjon.

Den manglende tolkning av kulturminnebegrepet i 3Q følges opp av antatt utsagnskraft om andre strukturer, for eksempel bosetningsmønster i forhistorisk tid (Mathiesen, Dramstad og Fjellstad 2000:55ff), samt en ren deskriptiv beskrivelse av de enkelte kulturminnetyper, slik vi finner det i 3Q Instruks for feltarbeidet 2000 (NIKU 2000, vedlegg 1: 13).

Evalueringsgruppens utgangspunkt er at det må være en sammenheng mellom hvilket innhold som legges i begrepet jordbrukets kulturlandskap, hvilke kulturminner som velges ut til å beskrive endringer i dette landskapet og hvilke kulturmiljøer disse kulturminnene tolkes inn i. Kulturminnelovens definisjoner av kulturminner og kulturmiljøer er i utgangspunktet vide og må derfor tilpasses formål og behov. Vi kan ikke se at dette er gjort i 3Q så langt. Som vist i pkt. 2.2 og 3.3, er begrepet landbrukets kulturlandskap benyttet i forbindelse med beskrivelsen av miljømålene, mens 3Q opererer med jordbrukets kulturlandskap som term. Hvorvidt innholdet er det samme vites ikke.

I punkt 2.3 fremgår det at det er Jordbruksavtalen og dermed arealer i bruk som definerer jordbrukets kulturlandskap i 3Q. En beskrivelse av jordbruksavtalens kulturlandskap eller kulturhistoriske konsekvenser av denne definisjonen foreligger verken fra NIJOS eller NIKU sin side. Det savnes også en vurdering av hvilke føringer et utvalg av kulturminnetyper basert på de kulturhistoriske registre gir for forståelsen av jordbrukets kulturlandskap i 3Q.

De kulturhistoriske registre avspeiler lovverkets bestemmelser og den til enhver tid gjeldene forskningsstatus. Derfor er registrene først og fremst konsentrert om bygninger og synlige kulturminner eldre enn 1537. Evalueringsgruppen kan ikke se at det er foretatt noen vurdering av hvilke utsagnskraft disse kulturminnetypene har i forhold til en kulturhistorisk helhetsforståelse av jordbrukets kulturlandskap.

Vi vil også foreslå at en mer overordnet gjør rede for hvilke andre hensyn som har vært/er utslagsgivende for utvalget av kulturminnetyper i 3Q. Implisitt i utredningen fra Telemarksforskning, for eksempel i valg av hegn og gjerder, oppgis rasjonalisering av jordbruket som årsak til at disse er truet (Brandtzæg 1998:17). Tendensen gjenfinnes flere steder, blant annet i NIJOS rapport 10/2000:22ff, 55f der valg av indikatorer begrunnes med et trusselbilde som ellers er lite beskrevet. Dernest er det interessant å vite om NIKU oppfatter de endringer som begrunner valget av kulturminnetyper som reelle i forhold til det trusselbildet de ellers kjenner fra andre undersøkelser eller erfaringer i felt. Vi tenker her på hvilke faktorer som oppfattes å true kulturminner/kulturmiljøer i kulturlandskapet, eksempelvis funksjonstømming, spesialisering, intensivering, effektivisering osv. jf. Gaukstad 2000:115ff.

NIKUs definisjon av kulturminner inkluderer tilsynelatende også tro og tradisjon, men i praksis er det bare varp som i dag fanger opp dette aspektet, med mindre en trekker inn lokale trosforestillinger knyttet til veger, rydningsrøyser, bosetningsmønster etc. Stedsnavn, som i faglitteraturen oppgis som en viktig kilde til forståelsen av landskap, er for eksempel utelatt uten diskusjon.

Det er også uklart hvorvidt det er jordbrukets kulturminner eller kulturminner i jordbrukslandskapet som er utgangspunkt for kulturminnedelen i 3Q. Dersom det bare innbefatter arealer i drift, bør dette fremkomme som et klart premiss som kan gi begrenset overføringsverdi til andre arealkategorier, for eksempel seterlandskap og andre områder med mer marginalt jordbruk.

Mandatet åpner for at evalueringsgruppen kan formulere en alternativ definisjon av kulturminner. Dette kan vi gjøre et stykke på veg, men vi overlater til NIKU å operasjonalisere begrepet i forhold til 3Qs formål gjennom tilskrivning av kulturhistorisk verdi.

Med *kulturminner* forstår evalueringsgruppen enkeltliggende objekter med en tilskrevet kulturhistorisk verdi. En slik verdi kan være kunnskaps- og kildeverdier³ eller opplevelsesverdier⁴. Den kulturhistoriske kildeverdien vil ofte være størst der helheten er bevart, eksempelvis når bygninger ligger i en intakt tunformasjon eller gravhaugen fremdeles er del av det opprinnelige gravfelt eller i et landskap preget av få moderne

---

³ Finne og Holme nevner følgende eksempler: Bygningshistorisk verdi, arkitekturhistorisk verdi, håndverkshistorisk verdi, sosialhistorisk verdi, samfunnshistorisk verdi.

⁴ Her nevnes eksemplene kunstnerisk verdi, miljøskapende verdi, identitetsverdi, symbolverdi eller pedagogisk verdi.

inngrep. Som påpekt hos Finne og Holme kan kildeverdien være særlig stor hvis det aktuelle kulturminnet er det eneste som viser hva som tidligere har kjennetegnet et større område eller region (Finne og Holme 2001:30f). Evalueringsgruppen oppfatter en registrering av alle kulturminner på overvåkningsflaten som illusorisk, siden oppfatningen av hva som til enhver tid er kulturminner endres over tid akkurat som kulturlandskapet selv. I stedet for å registrere alle kulturminner, bør et utvalg basert på kriterier som eksempelvis alder, arkitektonisk kvalitet, lokal egenart, kulturhistorisk betydning og kontekst fokuseres (Hartmann 1985:7).

Anbefaling

- Det må skilles på kulturminne som objekt og kulturminne som eventuell indikator.
- Det må fremgå klart om det er kulturminner i jordbrukslandskapet eller jordbrukslandskapets kulturminner som skal fokuseres.
- Valg av kulturminnetyper må kunne utledes av kulturlandskapsdefinisjonen, og fungere i forhold til prosjektets forståelse av kulturmiljøer.
- Utvalget må begrunnes ut fra prosjektets målsetning og objektenes tilskrevne kulturhistoriske verdi.
- Det er ikke nødvendigvis noe mål å registrere 100% kulturminner på en prøveflate i 3Q siden oppfatningen av hva som faller inn under definisjonen erfaringsmessig vil endres over tid.

3.2 Kulturmiljø

NIJOS forståelse:

Fra NIJOS sin side er nedtoningen av kulturmiljø begrunnet ut fra at det har tatt mye arbeid å få til gode, operasjonelle definisjoner av typer og tilstander for enkeltkulturminner i feltinstruksen. Problemet, slik NIJOS ser det, er at kulturmiljøer er vanskeligere å definere operasjonelt enn kulturminneobjekter, og at de derfor først vil ha kulturminneobjekter på plass før de registrerer kulturmiljøer. Prinsipielt er det imidlertid ingen motvilje mot å registrere arealer som utgjør kulturmiljø.

NIKUs forståelse:

I NIKUs skriftlige materiale finner vi ingen definisjon på kulturmiljø. NIKU oppfatter at kulturmiljø er utdefinert fra prosjektet. Dette kan ha bakgrunn i at kunnskapen innen kulturminnevernet tradisjonelt er knyttet opp mot registreringer og inventeringer av enkeltkulturminner og i mindre grad kulturmiljøer.

Evalueringsgruppens vurdering:

Oppdraget om innsamling, forvaltning, analyse og presentasjon av data inkluderer kulturminner og kulturmiljø i "Generelle kontraktvilkår" mellom NIJOS og oppdragsgiver (MD, LD, NBS og NB) av 2000. I avtale mellom NIJOS og NIKU (1998) er kulturminner og kulturmiljø fortsatt nevnt som interesseområdet i den innledende delen, men *kulturmiljø* forsvinner ut av den videre teksten om hva oppdraget går ut på. I avtale mellom NIJOS og NIKU for 1999 og 2000 refereres det til avtalen fra 1998 mellom NIJOS og oppdragsgiver, men bare kulturminner blir nevnt som interesseområde. Kulturmiljø er her falt ut. I Vedlegg 4 (til "Avtale mellom NIKU og NIJOS" 2000): "Standard for leveranser av kulturminnedata fra 3Q-programmet" er det bare kulturminner

og ikke kulturmiljø som er nevnt. I rapport fra NIJOS (10/2000) blir kulturmiljø nevnt i introduksjonen til 3Q, mens det er fraværende i resten av rapporten. I punkt 3 i Miljømål (LD: St.prp.1: 2000/2001) (se under punkt 2.3) står det at svakt representerte kulturminner og kulturmiljøer skal representeres med flere objekter innen år 2004. Det står ikke noen forklaring på hvilke kulturminnekategorier som er svakt representert.

I rapporten "System for tilstandsovervåking og resultatkontroll av jordbrukets kulturlandskap" (Brandtzæg 1998) er indikatorene for 3Q behandlet. Her fins det heller ingen behandling av kulturmiljø. Omtalen gjelder kulturminner i form av indikatorer og forståelsen av disse.

I St.pr.p 1, 2000-2001, punkt 3, synes kulturmiljø å bli oppfattet synonymt med objekt. Dette viser at kulturmiljø ikke har fått noen fullgod definisjon eller presisering i LDs St.prp. nr.1 som gjør det mulig å bruke begrepet i konkrete sammenhenger. I LDs forklaring heter det i tråd med kulturminnelovens bestemmelser at "*Flere kulturminner som utgjør en kulturhistorisk helhet eller sammenheng kalles kulturmiljø*" (ibid:26).

Som NIKU selv påpeker har kulturmiljøbegrepet tradisjonelt vært vanskelig å operasjonalisere innenfor kulturhistoriske forvaltnings- og forskningsmiljøer. Som Stig Welinder skriver, avspeiler kulturmiljøer i mange tilfeller ikke annet enn hva antikvariske myndigheter og institusjoner til enhver tid registrerer, bevarer og verner (Welinder 1993:52).

Even Gaukstad skriver at fokus i jordbrukets kulturlandskap "*...har ligget på kulturmiljø, det vil si sammenhengene mellom og helhetene av kulturminner i et overordnet arealperspektiv, og ikke de enkeltvise kulturminnene som finnes i jordbrukslandskapet. Disse sammenhengene og helhetene er mulig å vurdere på ulike nivåer, fra de enkelte gardsbruk til landsbyer, grender og bygder og sammenhengende systemer som herregårds- og brukssamfunn*" (Gaukstad 2000:16).

Evalueringsgruppa har tatt utgangspunkt i Stig Welinders kulturmiljødefinisjon i boken Miljö, kult och kulturmiljö fra 1993: "En kulturmiljö är et landskapsutsnitt som utpekats och avgränsats därför att det är interessant, oftast värdefullt, utifrån et bestämd uppsättning kriterier (Welinder 1993:52). Når en i 3Q skal gjøre slike landskapsutsnitt er det dermed nødvendig først å utarbeide et slikt sett kriterier som gjør det mulig å definere og avgrense hva kulturmiljøer skal være i dette prosjektet.

Evalueringsgruppen vil foreslå at en tar utgangspunkt i:

- **Definisjonen av jordbrukets kulturlandskap.** Hva slags jordbrukslandskap står en overfor når jordbruksareal i drift er utgangspunktet? Hvilke kulturminner kjennetegner dette landskapet og hva slags kulturhistoriske sammenhenger/miljøer inngår de her i? Slike beskrivelser er tidligere gjort mange steder, også i forbindelse med SEFRAK, for eksempel i Sæther 1984 .
- **Hvilke utfordringer er det jordbrukets kulturlandskap står overfor.** Flere forfattere har trukket frem utviklingstendenser i jordbrukets kulturlandskap, for eksempel Gaukstad 2000 og Puschmann, Jensen og Wolstad Hanssen 1998. I henhold til Gaukstad kjennetegnes utviklingen i jordbrukets kulturlandskap av følgende tendenser: 1) Intensivering av arealbruk, 2) Reduksjon og opphør av drift, nedlegging og fraflytting med gjengroing og forfall av mer marginale arealer, 3) Nedbygging av jordbruksarealer på grunn av by- og tettstedsvekst og utbygging av

kommunikasjonsanlegg, særlig veier, og 4) Funksjonstømming av bebyggelse, bygninger går ut av bruk (ibid:120). Når det er et overordnet mål for 3Q å registrere endring i jordbrukets kulturlandskap bør disse utviklingstrekkene legges til grunn for tilnærmingen i kulturminnedelen.

- **Konsekvenser av disse utviklingstrekkene for kulturminnemiljøene.** Er det for eksempel slik at det er enkeltelementer som forvinner, for eksempel at eplehager systematisk dyrkes opp, alleer fjernes, løer forfaller, veier rettes ut og steinrøyser ryddes vekk? I så fall er det viktig at disse typene inngår i definisjonen av kulturmiljø slik at endringene kan fanges opp.

I oppgaven med å definere kulturmiljø anbefaler vi at en trekker veksler på det arbeid som allerede er utført innen- og utenlands. Særlig vil vi trekke frem rapportene fra det danske prosjektet Kulturhistorien i planlægningen, henholdsvis "De kulturhistoriske interesser i landskabet" fra 1997 og "Udpeging af værdifulde kulturmiljøer i regionalplanlægningen" fra 1999. Dessuten tror vi Oskar Puschmanns "Et landskaps kulturkvaliteter – hvordan se den nære fortid i dagens jordbrukslandskap. Kildebruk og analyse av tre eksempelområder i Hemsedal kommune" fra 1996 vil være nyttig i arbeidet med å avgrense og å definere kulturmiljøer. Anbefales kan også Vegdirektoratets Håndbok 197 "Veg og kulturmiljø" fra 1997 og Tor Sæthers "Verneverdige kulturminner og kulturhistoriske miljøer. Eksempelkommune: Nittedal (Sæther 1983).

Anbefaling

- NIKU bør dra veksler på det arbeid som allerede er utført i arbeidet med å avgrense, definere og å praktisere kulturmiljøbegrepet.
- Vi foreslår at utviklingsarbeidet med å definere kulturmiljø i 3Q iverksettes umiddelbart og at en som en start tar utgangspunkt i de kulturminnetyper som allerede er valgt og vurderer om konteksten disse i dag ligger i kan være til hjelp når kulturmiljøbegrepet skal defineres i 3Q.
- Prosjektets definisjon av jordbrukets kulturlandskap, utfordringer dette landskapet står overfor og hvilke konsekvenser dette vil ha for kulturmiljøene, må legges til grunn i utviklingsarbeidet.

3.3 Jordbrukets kulturlandskap

NIJOS' forståelse:

Jordbrukets kulturlandskap blir av NIJOS definert til å være landskap med jordbruksaktivitet. Men innenfor rammene av 3Q blir definisjonen innsnevret til å være 3Qs utvalgsmetode som er rutesystemet (1km²) og skal omfatte dyrka mark eller gjødsla beite. Dette betyr for eksempel at skogssetrer, fjellsetrer og beite i utmark faller utenfor den definisjonen som blir brukt. Jordbruksareal ute av drift faller også utenfor undersøkelsen. Det fokuseres på jordbruksarealer som har vært i drift de siste 30-40 år.

NIJOS fremhever at det er ønskelig å undersøke bedre de utvalgte 104 kulturlandskapsområdene fra prosjektet "Verdifulle kulturlandskap i Norge" (1994).

NIKUs forståelse:

NIJOS har overlatt til NIKU å definere jordbrukets kulturlandskap i forhold til kulturminner (kulturmiljø blir ikke nevnt). I rapport fra NIKU (Helliksen og Sollund 2000) omtales jordbrukets kulturlandskap, men det defineres ikke.

Evalueringsgruppens vurdering:

Welinder beskriver kulturlandskapet kort og godt som det landskapet der mennesker bor, arbeider og ferdes (Welinder 1993:51). Begrepet er vidt og gir assosiasjoner i mange retninger, for eksempel til det tradisjonelle jordbrukslandskapet med dets enger, jorder og røde reisverkslåver. Det kan være antikvarenes landskap med tilskrevne kulturverdier. Vi kjenner det som motsetningen til det urørte, eller nesten urørte, naturlandskapet. Arkeologene snakker om fossile kulturlandskap i betydningen registrerbare levninger av et overgitt kulturlandskap, og kulturlandskapet kan være det emosjonelle og nostalgiske landskap, slik barndommens eplehager eller enger kan fremstå i memoarlitteratur og manns minne. Definisjonene er mange, og ulike grupper har forskjellig oppfatning av hva kulturlandskapet er. Derfor er det viktig at begrepet defineres før bruk. Jordbrukets kulturlandskap representerer en utdypning og avgrensning, men den er på langt nær tilstrekkelig.

Som allerede påpekt savner evalueringsgruppen en definisjon av hva man i 3Q-sammenheng definerer som jordbrukets kulturlandskap utover en ren arealkategorisering. Dette gjelder både i prosjektet som helhet og for kulturminnedelen spesielt. Verken de årlige rapportene fra NIKU, prosjektrapporten fra NIJOS eller Telemarksforskning har gått inn i 3Qs begrepsforståelse og beskrevet hvilket kulturlandskap prosjektets angrepsvinkel gir og hvordan dette harmonerer med de landskapene vi møter i felt og i kulturhistorisk faglitteratur.

Når utvalgsmetodikken i 3Q benytter *jordbruksareal* som basis og dette er definert som ”*de arealene som er klassifisert som fulldyrka mark, overflatedyrka mark og gjødsla beite i Økonomisk kartverk*” (NIJOS 10/2000:8), snakker vi om et helt annet jordbrukslandskap enn det vi kan lese oss til gjennom Kristofer Visted, Hilmar Stigum, Lars Reinton og Vidar Asheims arbeider. Andre arealkategorier som kulturhistorikere vanligvis regner med i sin oppfatning av jordbrukets kulturlandskap, faller i 3Q mer eller mindre utenfor det som skal overvåkes. Det være seg områder for setring, slått, beite, lauving, og annen høsting. I tillegg vet vi at jakt, fangst og fiske alltid vært viktig for jordbruksøkonomien og at aktivitetene i utmark tradisjonelt har understøttet jordbruket for eksempel gjennom en betydelig overføring av næringsstoffer fra utmark til innmark (Gaukstad 2000:113).

Skal begrepet jordbrukets kulturlandskap være operasjonaliserbart i forhold til endring med konsekvens for kulturminner/kulturmiljøer må det altså gis et kulturhistorisk innhold som avgrensner, begrunner og utdyper hvilke sider av det mangfoldige, og kulturhistorisk veldokumenterte, norske jordbrukslandskapet som 3Q egentlig skal ha utsagnskraft om. Først når dette er klart kan man avgjøre hvorvidt overvåkingen avspeiler reelle endringer og gir det datagrunnlag som er nødvendig for vurdering av tilskuddsordninger og fastsettelse av nye miljømål.

I forlengelse av spørsmålet om hvilket kulturlandskap som miljøovervåkes bør også den forestående delegering av antikvarisk myndighet til kommunene nevnes. Denne skal være slutført innen 2005 og innholdet er foreløpig ukjent. Men økt kommunalt selvstyre vil medføre at nye aktører skal definere hva som skal være kulturlandskap, kulturmiljøer og

kulturminner hos dem. Noen revolusjon står vi neppe overfor, men erfaringer fra andre prosjekter⁵, indikerer at kulturminneforvaltningens vektlegging av forhistorie fremfor nyere tid savner en tilsvarende forankring i lokalmiljøene. Den nære historie, etnisk tilhørighet, kampen for tilværelsen betyr vel så mye for identitet og hjemstedsfølelse som fornminner. For 3Q blir utfordringen å fange opp endringer i de landskap vi ennå ikke kjenner, men som defineres av en folkelig tilnærming til landskap og minne, jf. pkt. 4.4.

Det blir også nevnt at det er ønskelig å undersøke de utvalgte 104 kulturlandskapsområdene fra prosjektet ”Verdifulle kulturlandskap i Norge” (NIJOS 2000:9). Undersøkelsene fra dette prosjektet fokuserte i hovedsak på marginale og tradisjonelle jordbrukslandskap som vesentlig var ute av drift på kartleggingstidspunktet (se Hanssen 1998). Dette kan gjøre det problematisk å trekke inn de utvalgte områdene fra denne undersøkelsen i 3Q hvis man skal bruke NIJOS’ definisjon (se ovenfor) som grunnlag.

Anbefaling

- Jordbrukets kulturlandskap må gis en operasjonaliserbar definisjon som avgrenser og begrunner valg av representative kulturminner og –miljøer.
- En undersøkelse av de 104 kulturlandskapsområdene fra prosjektet ”Verdifulle kulturlandskap i Norge” bør begrunnes bedre, siden disse i kulturminnefaglig sammenheng er svært omdiskutert.

3.4 Tidsrom

NIJOS forståelse

Ifølge NIJOS er det mulig å ta med tidsepoken 1900-1950, men da må instruksene og metodene omdefineres. Dette lar seg gjøre, men som nevnt ovenfor er dette avhengig av at de økonomiske rammene utvides. Epoken regnes som vesentlig i jordbrukslandskapet, og perioden er følgelig interessant å inkludere i prosjektet. En måte å inkorporere dette i programmet, er at en registrerer et utvalg av kulturminner/ kulturmiljøer fra denne tidsepoken som så følges opp over tid for å belyse endring.

NIKUs forståelse

I hovedsak skal alle bygninger eldre enn 1900 med til knytning til landbruk i betydningen jord-, skog- og hagebruk, samt fiske og fangst registreres i 3Q (NIKU 2000: 9), dessuten enkelte andre typer kulturminner som er beskrevet i ”Tillatte koder i feltet TYPE” (ibid:3). Bygningsdelen sammenfaller med innholdet i SEFRAK (nå en del av Grunneiendoms-, Adresse og Bygningsregisteret [GAB]) som dekker tiden frem til 1900/1945, mens de øvrige typene kulturminner delvis er notert i Fornminneregisteret, delvis må nyregistreres. Sistnevnte vil gjelde tre- og steingjerder, samt rydningsrøyser, ruiner, båtopptrekk og en del nyere veger. Med dette utgangspunktet ble det bestemt at registrering av kulturminner og kulturmiljøer skulle omfatte tiden frem til 1900. Det diskuteres innen NIKU om det vil være formålstjenlig å utvide tidsperspektivet frem til 1950 for å fange opp ”det store hamskiftet” (1870-1950), fordi det da skjedde store

---

⁵ For eksempel prosjektene Miljøregistreringer i skog – delprosjekt kulturminner og Vernet av faste kulturminner i skjæringen mellom tradisjon og modernitet: Kulturlandskap – religion – etnisitet – nasjon og eksperter.

endringer i jordbrukets kulturlandskap. Dette blir sett på som uproblematisk faglig sett, men arbeidskrevende og kostnadsdrivende fordi de kulturhistoriske registre i liten grad inneholder data fra dette tidsrommet. Skal perioden utvides antar NIKU at det vil kreve dobbel arbeidsinnsats og om lag 30% kostnadsøkning.

Evalueringsgruppens vurdering

Kulturlandskapet har alltid vært i endring. Men som det heter i "Forslag til strategi for kulturlandskapsarbeidet i Hedmark 2001-2003" har dette, som følge av de siste tiårenes teknologiske og økonomiske utvikling, skjedd i et større omfang enn tidligere. I Hedmark viser dette seg som endringer ved at:

- Marginale og lite lønnsomme områder går ut av drift, arealer gror igjen, bebyggelse går ut av bruk og forfaller.
- Utmarksbeite reduseres
- Sterk rasjonalisering i jordbruksområder, større enheter utvikles.
- Nedbygging av verdifull kulturjord i sentrale strøk
- Større tekniske inngrep (2000: 13).

Vi vil belyse utviklingen, og konsekvensene av den, med noen eksempler fra nettopp Hedmark.

Bureisningsbruk er, og var, et karakteristika for deler av dette fylket, spesielt Østerdalen og Trysil. Kulturhistorisk er det et viktig kapittel i norsk landbruks- og arbeiderhistorie fordi det lå sterke ideologiske- og politiske føringer bak nybrottsarbeidet. Det forvandlet skog- og myrarealer til jordbruk, skapte en ny flora av stedsnavn og innførte en byggeskikk i tidens ånd. Det etterfulgte husmannsvesenet og hadde som formål både å gi ny jord til dem som ingen hadde⁶, samt styrke landets selvbergingsevne etter erfaringene fra første verdenskrig. Størst omfang hadde bevegelsen i typiske skogkommuner som Os, Alvdal, Tolga, Rendalen, Stor-Elvdal, Åmot og Trysil⁷, trolig fordi tilgangen på arealer her var best og nøden størst. I de tradisjonelle jordbruksbygdene finnes også bureisningen, men denne er bare flekkvis og utgjør ikke noe karakteristika for landskapene.

Hele grender av småbruk ble etablert og ny jord ryddet i mellomkrigstiden. Utviklingen har siden gått i to retninger: Nedleggelse og gjengroing med overgang til fritidsboliger eller forfall, spesielt driftsbygninger⁸, eller fortsatt jordbruksdrift med nydyrking⁹. Endringene skjer nå, men vil ikke kunne fanges opp på prøveflatene av et 3Q som setter grensen ved 1900.

I de sentrale jordbruksbygdene på Hedmarken er bekymringen stor for de karakteristiske driftsbygningene som i dag tømmes for funksjon, rives eller forfaller. En del av dem ligger i verdifulle kulturlandskap, men er yngre enn 1900. Verken endringer på låven til Ringnes i Stange vestbygd fra 1922 eller arkitekt Magnus Poulssons funkislåve på Hovelsrud, Helgøya i Ringsaker, ville blitt dokumentert med dagens grense. Eksemplene kan forfleres ved de mange og godt synlige steinrøysene som er født av morenejorden over Hedmarksbygdene. De ligger der som vitnesbyrd over generasjoners arbeid, moderne i overflaten, men med røtter ingen kjenner. Som bronsealderens kjempemessige

---

⁶ Muntlig meddelelse fra Ragnar Pedersen ved Hedmarksmuseet, 29.08.01

⁷ Muntlig meddelelse fra Per Hvamstad ved Musea i Nordøsterdalen 30.08.01

⁸ For eksempel Langmoen på Koppang i Stor-Elvdal kommune

⁹ Slik vi ser det i Fiskviklia, Rendalen kommune

gravrøyser forteller de om mange hender, organisasjon og gårdssamfunn. De er velegnet til pukking og som fyllmasse, de synes yngre enn 1900, og det savnes en erkjennelse for hvilke konsekvenser det har for helheten og kulturhistorien i de jordbrukslandskapene hvor de forsvinner.

Vi har tidligere sitert Kulturminneloven, og om dens formål heter det i § 1 at *”Kulturminner og kulturmiljøer med deres egenart og variasjon skal vernes både som del av vår kulturarv og identitet og som ledd i en helhetlig miljø-og ressursforvaltning. Det er et nasjonalt ansvar å ivareta disse ressurser som vitenskapelig kildemateriale og som varig grunnlag for nålevende og fremtidige generasjoners opplevelse, selvforståelse, trivsel og virksomhet. Når det etter annen lov treffes vedtak som påvirker kulturminneressursene, skal det legges vekt på denne lovs formål”*.

Det er viktig at en ikke taper den overordnede hensikt med kulturminnevern av syne når en etablerer et miljøovervåkningssystem for kulturminner i 3Q. Loven kan kort oppsummeres til at vi bevarer for verne, og vi verner for å dokumentere og for å kunne fortelle. Vi forteller slik at kommende generasjoner skal forstå de sammenhenger og verdier som deres egen samtid er tuftet på. Utvalg er like viktig som tidsrom. Et miljøovervåkningssystem har til oppgave fortløpende å dokumentere hvor godt vi klarer nettopp det.

Dermed blir ikke spørsmålet nødvendigvis bare hvor gammelt et objekt eller kulturmiljø er, men like mye hvilken historie det forteller og hvor karakteristisk det er for tiden og området. Det er dets tilskrevne verneverdi, jf. pkt. 3.1 som avgjør om endringer har betydning eller ikke. Disse verdivalgene avspeiler hvem vi er, hva vi er og når vi er det. Derfor er begrunnelser for valgene like viktig for ettertiden som valget selv.

De kulturhistoriske registre styrer indirekte utvalget av kulturminnetyper som registreres i 3Q. Etter evalueringsgruppens oppfatning er dette et galt utgangspunkt, fordi registrene er etablert med et annet formål enn hva 3Q er. De kulturhistoriske registre ble organisert i forhold til lovverk og forskningsbehov¹⁰, mens 3Q derimot skal ”dekke utviklingsarbeid og forvaltningsoppgaver av langsiktig karakter (NIJOS 2000:6). Registrene er i sin natur statiske fordi det alltid settes begrensninger for hva de skal inneholde, mens 3Q må være

---

¹⁰ De systematisk utførte registreringer av fornminner i Norge var opprinnelig begrunnet i den nye kulturminneloven fra samme tid. Av professor Gabriel Gustafsons tildedelsesforelesning i 1901 heter det at ”...men for at en saadan lov skal kunne bli fuldt effektiv, er et andet betydelig arbeid ønskelig”. Dette arbeidet var ”...en planmæssig gennemført undersøgelse af landet i antikvarisk retning, bygd for bygd, sogn efter sogn, søge oplysninger i hver gaard, selv saa meget som mulig streife over terrænget, afsætte paa et kart beliggenhet af enhver oldtidslevning, bestemme disses omtrentlige tid og give en for videnskapen tilfredstillende beskrivelse over dem alle” (sitert etter Skjelsvik 1998:7). Fornminneregisteret hentet sine forbilder fra Sverige (ibid:12), der den såkalte fornminnesinventeringen var igangsatt allerede i 1937/38. Grunnlaget for disse undersøkelsene var imidlertid ennå eldre og formet av fornlämningsförordningen av 1867 og videreutviklet i forbindelse med Göteborgsinventeringene fra 1879 og utover, samt 1920- og 30-årenes undersøkelser (Zachrisson 1996:25f.). Så langt det lot seg gjøre fulgte registreringene for Det Økonomiske Kartverket det samme oppsettet som det en hadde utviklet i Sverige (Skjelsvik 1998:12). Opprettelsen av SEFRAK i 1975 skjedde på grunnlag av et initiativ som kom fra Norsk Kulturråd i 1970. Formålet var å skaffe til veie objektive og sammenlignbare opplysninger om de faste kulturminnene i landet uten hensyn til hvor de fantes, hvilke egenskaper de hadde eller hvor sjeldne de var. Vernekriterier ble ikke lagt til grunn for utvalget og årstallet 1900 som grense for hva som skulle registreres kunne flyttes når forholdene tilsa det, for eksempel i krigsherjede strøk (Aas 1985:14). I Oppegård kommune, Akershus, var det imidlertid en liten befolkning som tilsa at grensen ble satt til 1920 (Skriftlig opplysning fra arkitekt Gullik Kollandsrud 02.09.01) Kritikken mot SEFRAK er ikke uteblitt.

dynamisk for å fange opp endringer i landskapet over tid. Utviklingen for de enkelte kulturminner blir dermed først interessant når helhetsinntrykket er summert opp. Evalueringsgruppen ser i stedet for seg at de kulturhistoriske registre benyttes som en av flere informasjonskilder i datafangsten. For 3Q er det utviklingen i jordbrukets kulturlandskap fra i dag og fremover som fokuseres og da bør kulturminner og miljøer defineres uavhengig av registre, lovverk og faglige tradisjoner.

I 2000 ble vel 113 millioner kroner fordelt til spesielle tiltak i landbrukets kulturlandskap, de såkalte STILK-midlene (Søraas 2001:6). Tilstandsovervåkingen i 3Q skal overvåke at tilskuddene virker etter intensjonene. Samtidig blir 3Q det instrumentet som dokumenterer vårt forhold til fortida. Den første bonden i går, husmannen i dag og kanskje bureiseren i morgen. Når NIKU overlates ansvaret alene til å velge hvilke kulturminnetyper som skal registreres i felt, påvirkes implisitt også framtidens jordbrukshistorie. En så stor bør, mener evalueringsgruppen at NIKU ikke skal håndtere alene. Sektoransvar bør innebære ansvar for egne kulturminner. Oppdragsgiver og partene i jordbruksforhandlingene kan derfor gi sterkere føringer for hva kulturminnedelen i 3Q skal være og hvilke historier som ønskes fortalt. NIKU på sin side må begrunne sine valg for hvorfor nettopp disse kulturminnetypene og –miljøer er viktige å overvåke.

Dersom en velger å opprettholde tidsrom som et kriterium ser evalueringsgruppen det som en styrke for programmet å utvide tidsaspektet fra 1900 til 1950. Dermed fanges endringene i ”det store hamskiftet” opp.

Evalueringsgruppen mener også at det kan være vanskelig å tidfeste enkelte kulturminnetyper til før eller etter 1900. Ifølge Gaukstad (TemaNord 2000: 520) er heller ikke tidsepoken for det store hamskiftet entydig over hele landet og dermed blir det vanskelig å sette eksakte årstall for å dekke også denne epoken. Alternativt kunne en derfor tenke seg at en fokuserte på fenomener fremfor å bruke eksakte tidsrom som kriterium for utvalg.

Anbefaling

- Tidsrom for kulturminner som skal registreres bør tas opp til ny vurdering. Kulturlandskapet er en kontinuerlig prosess der vi stiller spørsmål ved hensiktmessigheten ved å operere med vanskelig registrerbare tidsrom overhodet. Alternativt kan en fokusere på kultursporene uavhengig av alder.
- De kulturhistoriske registre er uegnet som utgangspunkt og begrunnelse for hva som skal registreres, nettopp fordi de i liten grad fanger opp jordbrukets kulturlandskap anno 2001. I stedet foreslår vi at en benytter dem som en verdifull datakilde, men tilpasser utvalget av kulturminner og miljøer til det 3Q skal ha utsagnskraft om.
- Velger en å opprettholde tidsrom, bør grensen flyttes til 1950.

3.5 Indikator

NIJOS forståelse

NIJOS gir i en kommentar følgende forklaring av indikator i 3Q-sammenheng: En kvantitativ oppsummering eller indeks som er beregnet på grunnlag av de elementer som er registrert i felt eller gjennom tolkning av flyfoto. Elementer kan være kulturminner som arealfigurer, linjeelementer, punktelementer eller ferdselslinjer

Ifølge NIJOS avledes indikatorene som kvantitative oppsummeringer av de kulturminnene som registreres i felt. Det som er målbare (registrerbare) elementer og som kan observeres er kulturminnene selv". For å klargjøre begrepsbruken, foreslår NIJOS at begrepet *kulturminneobjekter* benyttes om alt som registreres av kulturminner i felt, mens en benevner alt som kommer ut av analysene og som rapporteres i hovedrapporten for *beregnete indikatorer*.

NIJOS påpeker at det tilligger NIKUs fagansvar å bestemme hvilke kulturminner som skal registreres og hvilke indikatorer som skal beregnes innenfor tema kulturminner.

NIKUs forståelse

NIKU gir følgende definisjon av indikatorer: "Målbare elementer som kan observeres over tid og som sammen med andre aspekter enn kulturminner kan gi informasjon om forekomsten av kulturminner i jordbrukslandskapet" (NIKU 2000 :3). I tabellen under er de angitte indikatorer som prøves ut gjengitt.

Indikator	Parameter
<i>Hegn og gjerder</i>	Lengde og antall segmenter av ulike typer gjerder
<i>Veier, hulveier og stier</i>	Lengde og antall av segmenter historiske ferdselslinjer av ulik type
<i>Vassdrag</i>	Lengde vassdrag
<i>Bebyggelsesstruktur</i>	Punktelement. Antall hus og tun av ulike typer
<i>Hauger, røyser, tufter og ruiner (gravminner, bosetningsspor, dyrkningsspor og lignende)</i>	Antall av hver type samt deres romlige fordeling

(NIKU 2000 :11)

NIKU hevder at det fra NIJOS sin side var en klar forutsetning at kulturminner skal være kvantifiserbare enheter, og at dette har krevd nytenkning fra NIKU for å la seg gjennomføre. Det er på denne bakgrunn utviklet indikatorer som skal håndtere kravene om kvantifisering og kartfesting (ved bruk av GIS) for bruk til statistiske beregninger.

NIKU sier videre at indikatorer skal ha utsagnskraft som statistiske uttrykk av bearbejdede data. Dette materialet skal analyseres og presenteres (10/2000:6). I rapport for prosjektåret 1999 - 2000 heter det at: "Årets feltarbeid har vist at det er sammenfall mellom jordsmonn, terrengformasjon, driftsform, dyrkingsintensitet og antall kulturminner som er bevart. Det er derfor en målsetting å finne frem til parametere som kan vise slike sammenhenger. Dette kan senere brukes som prognoseverktøy på 3Q-flater som ikke oppsøkes i felt." (10/2000: 24).

Begrunnelsene som NIKU har gitt for valg av indikatorer er deres antatte synlighet på flybilde og deres tilstedeværelse i de nasjonale kulturminneregistrene Fornminneregisteret og SEFRAK. Indikatorene representerer dessuten viktige historiske dimensjoner i landskapet (NIKU 2000:19). Vassdrag ble etter utprøving funnet lite egnet som indikator og ble derfor strøket. Som bebyggelsesstruktur vurderes det å ta inn tuntype som indikator. Dette begrunnes med at tuntype bl.a. kan studeres ved hjelp av flybilder.

Etter NIKUs vurdering er svakheten ved indikatorene at de er valgt uten klar forståelse for hva de egentlig skal indikere. Kulturmiljø inngår ikke i indikatorvalget siden det ut fra instruksjonen bare kunne tas utgangspunkt i objekt. Prosjektet har ikke behandlet hvordan objekter er koblet opp mot helheten, og det er uvant og vanskelig for NIKU å tenke kvantitativt i slike sammenhenger.

Evalueringens kommentarer

Utvikling og bruk av indikatorer er nødvendig når en på en enkel og repetérbar måte skal beskrive tilstand og endring innenfor bestemte interesseområder over tid. I 3Q skal indikatorene for kulturminner og kulturmiljøer derfor kunne:

- Fange opp utviklingstendenser i jordbrukets kulturlandskap med konsekvens for bestanden av kulturminner og kulturmiljøer.
- Bidra til å verifisere at de til enhver tid gjeldene miljømål for kulturminner og kulturmiljøer i jordbrukets kulturlandskap faktisk nås, og dernest gi grunnlag for at nye mål skal kunne fastsettes.
- Ved hjelp av indikatorene skal en kunne vurdere effekten av ulike former for virkemiddelbruk, for eksempel STILK¹¹ og AK¹².
- Og til sist, utviklingen i Norge skal kunne sammenlignes med andre land.

Begrepet endring står sentralt i 3Q. Det forventes at indikatorene som velges for kulturminner og kulturmiljøer skal reflektere både tilsiktede og utilsiktede effekter av landbrukspolitikken og generell samfunnsutvikling. De vedtatte miljømålene skal først og fremst oppnås gjennom virkemiddelbruk og lovverk, og indikatorene forutsettes derfor å være av en tilstrekkelig overordnet natur, slik at eventuelle virkninger av tiltak skal nedfelle seg i intervallet mellom hvert gjenbesøk på kontrollflatene.

Etter at registreringsstatus er etablert for en prøverute, dvs. at de kulturminner og kulturmiljøer som faller inn under de respektive definisjonene er beskrevet, klassifisert og stedfestet i henhold til registreringsinstruks, forstår evalueringsgruppen det slik at senere forandringer vil bli klassifisert som endring og at de beregnede indikatorverdiene vil reflektere disse.

Skal indikatorene være operative i forhold til virkemidler og miljømål, forutsetter det at miljømålene er klart definert, at begrepene jordbrukets kulturlandskap, kulturminner og kulturmiljøer er entydige og tjener prosjektets formål, og at arbeidsinstruksjoner er tilpasset 3Qs formål.

Siden tema kulturminner representerer det kulturhistoriske aspektet ved 3Q, bør dessuten indikatorene være representative i forhold til kulturminner og kulturmiljøer i betydningen

---

¹¹ Tilskudd til spesielle tiltak i landbrukets kulturlandskap med freda og verneverdige bygninger

¹² Areal- og kulturlandskapstilskuddet

at den både skal avspeile typevariasjon, tidsdybde og tilstand i de jordbrukslandskap som omfattes av 3Qs definisjon.

En indikator for kulturminnedelen i 3Q bør derfor :

- være entydig
- være kvantifiserbar
- kunne etterprøves
- ha utsagnskraft i forhold til endring
- ha overføringsverdi
- reflektere kvalitative egenskaper som kan kvantifiseres/etterprøves

På denne bakgrunn vil vi kommentere NIJOS og NIKUs forståelse og bruk av indikatorbegrepet.

NIKU synes, tross sin definisjon, å konsentrere seg mest om kvantifisering av enkeltobjekter som indikatorer, selv om de ved rapportering til NIJOS viser til at det synes å være sammenfall mellom antall kulturminner bevart og faktorer som jordsmonn, terrengform, driftsform etc. Det gis ingen god forklaring på hvordan de valgte indikatorene måler endring av interesse for målsettingen i 3Q. For det er ikke bare antall kulturminner som er interessant, men like mye de kvalitative aspekter som tidsdybde, alder, tilstand, sammenheng, funksjon osv. Kulturlandskap er per definisjon en prosess som nettopp kjennetegnes av kontinuerlig endring. En mangel ved NIKUs tilnærming er derfor nettopp den fraværende kobling mellom kulturminner/kulturmiljøer og øvrige elementer i jordbrukets kulturlandskap. Dermed dokumenteres ikke korrelasjonen mellom endringer.

NIJOS er ikke enig i NIKUs bruk av indikator, men ser på begrepet som en sum av elementer. NIJOS mener at det som registreres skal klassifiseres til type og tilstand, og ved å summere opp disse kan en beregne indikatorverdier. Disse verdiene kvantifiserer endringer når tilstand registreres fra et omdrev til det neste.

Evalueringsgruppen oppfatter NIJOS sin definisjon som operasjonaliserbar, men forholdet mellom kulturminner/kulturmiljøer og kontekst (i jordbrukslandskapet) er ikke klart nok presisert. På dette punkt synes det å ha vært manglende dialog mellom oppdragsgiver og oppdragstaker.

En god indikator må vise hvordan kulturminnenes verdier (for eksempel tilstand) og antall utsettes for bevaring og trusler i forhold til endring i jordbrukslandskapet. Indikatorene skal hele tiden fortelle hvordan utviklingen forholder seg til de overordnede målene for programmet. Indikatorene skal også gi grunnlag for å beregne utviklingstendenser for resten av området som ikke blir registrert. Indikatorene i 3Q skal ha en annen utsagnskraft enn vanlige kulturminneregistreringer. Evalueringsgruppen oppfatter NIJOS sitt forslag til klargjøring av begrepsbruk med henholdsvis kulturminneobjekter og de beregnede indikatorer som velegnet i dialogen videre mellom NIJOS og NIKU.

Vi ser problemene med å utvikle indikatorer relatert til kulturmiljøer utfra dagens forskningsstatus. Likevel mener vi at dette er en så aktuell problemstilling, at 3Q og NIKU må ta utfordringen med å definere minst en god kulturmiljøindikator. Dette kan for eksempel gjøres ved å definere en type kulturmiljø, eksempelvis gårdstun/tuntyper med et begrenset antall representative elementer, der endringer måles i forhold til konteksten. Seter er et annet sentralt kulturmiljø som enkelt bør kunne operasjonaliseres.

Vi viser dessuten til arbeid internasjonalt, for eksempel LiM-prosjektet (Utværdering av livsmedelspolitikens miljøeffekter) og prosjektet CAP:s miljøeffekter. CAP står for Common Agricultural Policy. Evalueringsgruppen ser et klart behov for samarbeid over landegrensene for videre arbeid med indikatorer. LiM-prosjektet tok utgangspunkt i en matvarereform som ble innført i Sverige i 1990, og skulle vurdere miljøeffektene av denne reformen. Arbeidet tok utgangspunkt i miljømålene som ble besluttet av riksdagen (1989-90). Det ble bygget opp et nasjonalt overvåkningsprogram, LiM-prosjektet (Naturvårdsverket 1998). CAP-prosjektet følger opp og vurderer fortløpende miljøeffektene av jordbrukspolitikken i EU (Jordbruksverket 2000/21).

Uten relevant felterfaring kan ikke evalueringsgruppen presentere et samlet sett av relevante indikatorer. Vi vil likevel illustrere vårt resonnement og vår tankegang med noen tentative forslag.

Eksempel 1: Antall intakte SEFRAK-registrerte låver sett i forhold til endringer i arealstruktur som fremkommer av jordbruksstatistikk.

Eksempel 2. Forholdet mellom et utvalg intakte typer automatisk fredete kulturminner sett i forhold til endringer i arealbruk.

Eksempel 3: Grad av endring i gårdstun/tuntype definert som kulturmiljø relatert til STILK og AK.

Anbefaling

- NIKU bør redefinere indikatorbegrepet og velge ut et begrenset antall indikatorer med kvalitativ og kvantitativ utsagnskraft som viser sammenhengen mellom kulturminne/kulturmiljøer og endringer i jordbrukslandskapet. Utvalget må være tilstrekkelig begrunnet.
- Vi foreslår at det tas kontakt med relevante fagmiljøer i utlandet slik at deres erfaring kan komme 3Q til nytte.
- Vi legger til grunn at Riksantikvaren holder seg oppdatert om den internasjonale utviklingen på feltet og anbefaler NIKU å trekke direktoratet tettere med i arbeidet.

3.6 Utvalg

3Qs utvalgsmetode innebærer at distrikter med mye jordbruksareal blir godt representert i undersøkelsen, for eksempel Jæren, områder rundt Mjøsa og Oslofjorden, samt deler av Trøndelag. Utvalget gir forholdsvis liten dekning av områder med spredt eller lite jordbruk (for eksempel småskala), og seterbruk blir ikke fanget opp i undersøkelsen dersom det ikke tilfeldig skulle forekomme innenfor en prøveflate. I stedet vektlegges områder der aktiv drift av jordbruksmark er dominerende i landskapet. Utvalgsmetoden er best egnet for de fenomenene som samsvarer med jordbruksarealet slik Styringsgruppen har definert det.

NIJOS vurdering

Det er ifølge NIJOS ikke utenkelig med fortetting i områder som i utgangspunktet har få flater (for eksempel Finnmark) for å få en bedre representativitet og for å fange opp interessante kulturminner og –miljøer som har tilknytning til jordbruksdrift, selv om det måtte være marginalt.

NIKUs vurdering

I rapport fra NIKU (Grøn, Helliksen, Sollund og Stornes 1999: 3) står det: ”*De kulturhistoriske indikatorer som registreres skal kunne fange opp og uttrykke slike utviklinger, slik at de kan ses i sammenheng med jordbrukets driftsformer med helheten for øye.*”

Ifølge NIKU er valget av 1km² lite anvendbart for kulturmiljø. Rutevalget gjør at en mister sammenhengen og helheten. Noe av problemet er at mange av de interessante kulturminner og kulturmiljøer ligger i utkanten av de jordbruksarealer som drives. Spesielt gjelder dette på Østlandet med intensivt arealbruk på store flater. Der finnes de fleste gjenværende kulturminner og miljøer utenfor slike areal, og fanges dermed i liten grad opp av rutesystemet. Det betyr også at kulturmiljøer i stor grad ikke vil fanges opp ved bruk av dette rutesystemet på 1km². For å dekke dette bør det vurderes å utvide rutene til 3km². Det ville være interessant å vurdere muligheten til å koble dette materialet opp mot historiske kart, for eksempel utskiftningskart for å kunne få frem utviklingen og sammenhenger i jordbrukets kulturlandskap sett i et historisk lys. Dette kan gjøres for noen referanseområder som representerer ulike kulturlandskapstyper.

Evalueringsgruppens vurdering

Utvalg av kulturminner er allerede kommentert i pkt. 3.1 og 3.2 og vil bli viet ytterligere oppmerksomhet i forbindelse med metodikk for overvåkning av kulturminner og-miljø, spesielt pkt. 4.2.1. Her vil vi derfor konsentrere oss om rutevalget.

NIKUs synspunkter innebærer at det er viktig med representative utvalg for ulike typer jordbruksområder for å kunne dekke ulike typer utvikling relatert til disse.

I det svenske landskapsovervåkningsprogrammet, SLÖ planlegger man en differensiert datafangst innenfor flater på 5x5 km. Den sentrale km²-ruten er tenkt brukt for kartlegging av landskapselementer og alle naturtyper, og som åsted for størstedelen av feltarbeidet. 5 x 5 km rutene skal anvendes for en grov oversiktskartlegging av landskapet. Blant annet ønsker en å fange inn sammenhenger i en romlig skala der 1 km² er i minste laget, dernest kartlegging av miljørelevante, lavfrekvente objekter som ellers ikke blir godt nok representert i en km²-rute, for eksempel småbiotoper i jordbrukslandskapet eller objekter identifisert i naturressursundersøkelser i våt-, eng- og beitemarker. Eventuelt kan rutenettet også benyttes som underlag for komplettert uttak av stikkprøver i felt for disse lavfrekvente objektene.

Countryside Survey i Storbritannia (CS2000) benytter et system med 568 ruter på 1 x 1 kilometer som kartlegges/inventeres omtrent hvert tiende år. Systemet bygger, til forskjell fra både SLÖ i Sverige og 3Q i Norge, på en klassifisering av hver km²-rute i hele landet inndelt i 32 klasser av landskapstyper. Klassifiseringen bygger på et stort antall ulike variabler. Klassene er ordnet i et hierarkisk system med fire hovedtyper. Denne klassifiseringen gjøres en gang og bidrar til å kunne systematisere i så enhetlige typer som mulig. Hver km²-rute gis en klassetilhørighet og hver klasse kan beskrives ut fra sitt

statistiske innhold av markslag, landskapselementer, beliggenhet i landskapet etc. For så vel landskapstyper som de enkelte variabler har man beregnet middelerdi, varians etc. De 568 rutene er tilfeldig utvalgt av de 32 landskapstypene, og man har da utnyttet de statistiske målene for å dimensjonere antallet ruter per klasse og klassenes ulike variansmål med henblikk på å få den statistiske styrken for klassene mest mulig optimal. CS2000 er ikke innrettet direkte på kulturmiljøer eller kulturminner, men en stor del av det som kartlegges og inventeres kan betraktes som det eller er av betydning for kulturmiljøene.

Disse eksemplene fra internasjonale studier nevnes for å gi en pekepinn om at det foregår lignende prosjekt i andre land som 3Q kunne ha nytte av å se nærmere på. Dette bør tas opp med Styringsgruppa som sammen med NIJOS og NIKU bør ta en diskusjon på hvordan en skal få best mulig utvalg som gir best mulig grunnlag for det arbeidet som skal gjøres.

Anbefaling

- NIKU/NIJOS bør etablere kontakt til relevante miljøovervåkningsprosjekter utenfor Norge, jf. anbefaling i pkt. 3.5.

4 Metodikk for overvåkning av kulturminner og –miljø (mandat 2)

4.1 Dekningsgrad

NIJOS sin vurdering

Ifølge NIJOS er det viktig at man enten har 100% registreringer av synlige kulturminner innenfor flatene slik at registreringene kan brukes som grunnlag for et nasjonalt estimat, eller at en vet hvor stor andel av kulturminner som eventuelt er utelatt når en slik 100% ikke foreligger.

I forbindelse med overvåkningsflatenes arealstørrelse ser ikke NIJOS det som noe problem at arealenheter strekker seg utenfor overvåkingsflatene. Dette er et fenomen som hele tiden følger med flybildetolkning.

NIKUs vurdering

NIKU søker fortrinnsvis å registrere 100% av de kulturminnetyper som indikatorene bygger på i de rutene der undersøkelsene utføres. Det er ønskelig med tilnærmet 100% dekningsgrad for å kunne lage brukbare estimater for de områdene som ikke feltregistreres. NIKU regner det som en rimelig antakelse at en skal få til bortimot 100% registreringer av de valgte indikatorer siden en bruker feltbefaring som metode. Dette er mulig med synlige kulturobjekter.

NIKU mener det burde være undersøkelser på et større antall ruter for å kunne si noe generelt om ulike regioner. Spesielt gjelder dette Finnmark der materialet er beskjedent som følge av få kontrollflater.

Evalueringsgruppens vurdering

En 100% registreringsdekning på 3Qs kontrollflater avhenger av hva prosjektet definerer som kulturminner, jf. pkt. 3.1. Enten kan en ta utgangspunkt i de kulturhistoriske

hovedtrekk som kjennetegner områdene som prøveflatene ligger i, og ut fra disse definere kulturmiljøer og kulturminneobjekter. En slik innfallsvinkel ble blant annet lagt til grunn for registreringene i prosjektet ”10 års verna vassdrag” på 1980-tallet¹³. Alternativt setter en kulturhistorien til side og registrer et sett av på forhånd definerte objekter og miljøer uten tanke for hvor representative de er for kulturhistorien i området. NIKU synes foreløpig å ha valgt det siste alternativet.

Dernest avhenger en 100 % av hvor nøyaktig registreringene faktisk er utført i felt. I feltinstruksen for 2000 heter det at ”...for å være sikker på at alle de aktuelle kulturminnene blir fanget opp foretas registreringen av 2 personer som går manngard over området med 5-15 meters avstand avhengig av hvor tett vegetasjonen er” (NIKU 2000: Vedlegg 1:2). Erfaringer fra prosjektet Miljøregistreringer i skog – delprosjekt kulturminner (MiS-kulturminner) indikerer at en totalregistrering, selv av mindre områder, er en tilnærmet umulighet. I nevnte prosjekt er testområder på mellom 4-5000 daa lagt ut i områder hvor det skal foregå skogtakst. Områdene er deretter registrert både av arkeologer og skogbruksplanleggere. Når registreringene senere sammenstilles, viser det seg at sammenfallet, det vil si de kulturminner som begge aktører har funnet, i gjennomsnitt for åtte enkeltgående skogbruksplanleggere og to arkeologer i arbeidslag, ligger på 33% av det totale antall kulturminner og –miljøer som er dokumentert. For sammenligning av to arbeidslag med to arkeologer stiger sammenfallet mellom disse til om lag 50%. Årsakene til et såpass lavt tall er flere, men valg av registreringsrute gjennom terrenget, uklar registreringsinstruks og begrepsapparat, tidspres og i noen grad varierende definisjon av hva som er kulturminner trekkes frem som de viktigste årsaker. Dernest velger en skogbruksplanlegger og en arkeolog ulik rute i skogen og finner av denne grunn forskjellige kulturminneobjekter¹⁴.

Overføringsverdien fra Mis-prosjektet til 3Q er begrenset, siden skog må oppfattes som et vanskeligere terreng å registrere i enn arealkategoriene i 3Q. Det illustrerer imidlertid at 100% dekning ikke bør være et mål. For å måle endring over tid er det heller ikke nødvendigvis 100% registreringer innen flatene som er viktig, men at de registreringene en sitter med, altså utvalget av kulturminneobjekter og kulturmiljøer, er representative for den landskapstypen og området de ligger i og de endringer som berører dem. Vi foreslår derfor at en på nytt vurderer hvorvidt en slik dekningsgrad er nødvendig og hvor representative de registrerte objektene er i kulturhistorisk sammenheng.

Skulle en ønske å kvalitetssikre feltregistreringene ved en ny, uavhengig feltkontroll, foreslår vi at et nytt registreringslag etter samme instruks, registrerer et antall kontrollflater som NIKU allerede har gått over. Dette vil gi en pekepinn på kvaliteten av det utførte arbeid.

Det er viktig at registreringer utføres i samme område og med det samme utvalg som ved forrige omdrev. Likeledes at antall prøveflater er stort nok til at det har tilstrekkelig utsagnskraft om reelle utviklingstrekk i jordbrukets kulturlandskap. I dag blir det bare innsamlet felldata på 10% av 3Q flatene, og dette er trolig for lite til å kunne gi gode estimater om både tilstand og senere om endring på generell basis.

---

¹³ Se for eksempel Christensen 1984, Tyssen 1984 og Grønn 1988.

¹⁴ Muntlig meddelelse fra prosjektleder Sjur Harby og prosjektmedarbeider Kari Stensgaard 03.09.01 basert på foreløpige tall.

Viktige kulturlandskapstyper faller ut med utvalgsmetodikkens fokusering på dyrket mark og innmarksbeite. Dette gir en overrepresentasjon av kontrollflater fra de tunge jordbruksområdene, mens eksempelvis nedlagte husmannsplasser og utmarksnæring i stort monn faller ut. Evalueringsgruppen er også kritisk til at prosjektet bare befatter seg med de synlige kulturminner over bakken, når en antar at disse bare utgjør beskjedne 5% av den totale bestand av fornminner, jf. Gaukstad 2000:121. Temaet er i liten grad diskutert, og når tap av fornminner skal estimeres vil dette altså ikke fremkomme.

Anbefaling

- Evalueringsgruppa foreslår at en på nytt vurderer hvorvidt 100% dekning er nødvendig, dernest gjør en vurdering av hvor representative de registrerte kulturminnetypene er i kulturhistorisk sammenheng for de områdene som hittil er registrert.
- Et nytt registreringslag bør etter samme instruks, registrere et antall kontrollflater som NIKU allerede har gått over. Dette vil gi en pekepinn på kvaliteten av det utførte arbeid.
- Det er bekymringsfullt at ikke-synlige kulturminner er utelatt uten at konsekvensene av dette er diskutert.

4.2 Objekter og miljøer

Flybildetolkning krever store ressurser hos NIKU uten at dette har nedfelt seg i tilfredsstillende resultater. Årsakene tilskrives både årstid for fotografering, vegetasjon og målestokk. Erfaring viser at verken små eller lave kulturminner fanges opp, heller ikke deres tilstand og funksjon. Dette innebærer at NIKU må basere en større del av datainnsamlingen på markbefaring. Feltarbeidets omfang blir dermed avgjørende for kvaliteten på datamaterialet i kulturminnedelen av 3Q (NIKU 2000:4f).

Til grunn for en slik markbefaring av kontrollflatene er det av NIKU utviklet en særskilt arbeidsinstruks, kalt "3Q instruks for feltarbeide, kulturminner", datert 15.03.00. I denne redegjøres det for hvilke forberedelser som er nødvendig før en oppsøker kontrollflatene i felt, samt fremgangsmåten ved selve registreringen. Kapittelet "Kodeverk og tabellstruktur for å registrere kulturminner" er viet selve datafangsten der godkjente koder for hvert felt beskrives. Det samles inn både obligatoriske og valgfrie data. I kapittelet "Definisjon av kulturminner" beskrives de kulturminnetyper som skal registreres i felt. For definisjon av bygningstyper er "Registrering av faste kulturminner i Norge. C Kodeliste for registrering av hus" 4. utg. fra 1992 lagt til grunn. Registreringsinstruksen er vurdert særskilt i pkt. 4.4, men vil bli løpende kommentert i forbindelse med pkt. 4.2.1 .

4.2.1 Objekter:

NIJOS sin vurdering

NIJOS mener at utgangspunktet for undersøkelsene er enkeltkulturminner som kan telles og klassifiseres til type og tilstand. Dette blir gjort for hver kontrollflate (som er 10% av alle 3Q flater). De mener også at tilstandskategoriene er viktige for å registrere graden av forfall eller istandsetting for hvert enkelt objekt.

NIJOS mener at det skal være presise definisjoner av typer kulturminner og relevante tilstandskategorier. NIKU er også gitt ansvar for å definere indikatorene på grunnlag av det som registreres i felt. Indikatorene skal representere kvantitative og objektive data. Objektivitet sikres ved at registreringene er personuavhengige og at feltinstruksen er sentral for å oppnå dette.

Det gjøres klart fra NIJOS at flybilder er helt sentralt i arbeidet med 3Q. Dette innebærer imidlertid ikke at feltarbeid er uønsket. Det er et stort behov for markbefaring også i forbindelse med biologisk mangfold.

NIKUs vurdering

Det er laget en tredelt instruks for innsamling av data om kulturminner. Formålet med dette er å sikre en mest mulig etterprøvbart, pålitelig og relevant datainnsamling for 3Q som helhet. Instruksen inneholder en protokoll for feltarbeid som beskriver fremgangsmåte ved feltarbeidet, utfylling av feltskjema og definisjoner av de kulturminnetyper som skal registreres. Instruksen bygger på anerkjente registreringsrutiner og metoder innen kulturminnevernet, men er tilpasset 3Qs formål (NIKU 2000:6).

NIKU mener det blir fokusert for mye på objekter, og da spesielt på bygninger i forhold til andre deler i kulturlandskapet. Det hevdes at man mister helheten i kulturlandskapet og at kulturmiljøene forsvinner. Fokus på objekter er valgt ut fra de rammer som er lagt for prosjektet og fordi de er enkle å registrere og lett håndterlige i statistikker etter krav fra NIJOS.

Evalueringsgruppens vurdering

Tilstandsbeskrivelse er svært viktig når temaet er endring. Ut fra NIKUs registreringsinstruks synes denne i dag bare å basere seg på skriftlig dokumentasjon. Evalueringsgruppa vil derfor innledningsvis anbefale at en i tillegg fotograferer alle de objekter som registreres, og at en egen fotoinstruks etableres for dette formål. Vi foreslår fotografering på makronivå, der objektet i omgivelsene dokumenteres, og på detaljplan der objektet alene og/eller detaljer fokuseres. NIKU har tidligere avskrevet flyfoto som datakilde for 3Q, en vurdering vi ikke umiddelbart kan slutte oss til. Arkitekt Gullik Kollandsruds undersøkelse SESTRAKS på 1980-tallet benyttet med stort hell Det økonomiske kartverk i kombinasjon med skråfoto fra K. Herstad Kunstforlag- og Nordflys samlinger. Disse bildene ble tatt i 1950 og -60-årene og har i tillegg sin egenverdi ved at de beskriver kulturlandskapet på det tidspunkt da traktoren gjorde sitt inntog i bygdene. Kollandsruds oppfatter at bilder og kart gir et tilfredstillende innblikk i miljøet omkring bygningene og deres beliggenhet i forhold til hverandre på fotograferingstidspunktet (Kollandsrud 1985:21). Samme erfaring har også Oskar Puschmann gjort i forbindelse med sitt prosjekt for Hemsedal kommune (Puschmann 1996:15). Vi vil derfor foreslå at en undersøker muligheten for å prøve ut skråfoto som et tillegg eller alternativ til den flyfotografering som allerede utføres i regi av 3Q.

Generelt oppfatter evalueringsgruppen at NIKUs registreringsinstruks er for lite detaljert og konsekvent i forhold til den oppgave den skal betjene. Det vil føre for langt å gjennomgå hver post i instruksen, så nedenfor følger et utvalg til eksempel.

Ktype

Feltet inneholder informasjon om kulturminnenes generelle typebetegnelse eller funksjon. Kategoriene er: Gravminne eller minnesmerke, bosetningsspor, dyrkningsspor,

ferdselsspor og annet. Nivå 3 representerer en konkretisering i fem typer innenfor hver kategori bortsett fra annet. Dette annet står for annet kulturminne men er ikke utdypet nærmere i instruksens definisjoner av de enkelte kulturminnetyper.

Evalueringsgruppen mener at definisjonene av kulturminnetypene ikke er tilstrekkelig utarbeidet. For eksempel savner vi kriterier for gamle og nye steingjerder, gamle og nye tregjerder, gamle og nye rydningsrøyser. Når det i instruksjonen heter at "...maskinelt opplagte stein eller rydningsrøyser som klart er lagt opp de siste tiårene, skal ikke registreres" (NIKU 2000: 14), bør det fremkomme hvilke kriterier som kjennetegner bruk av maskin, hva som skiller en ny røys fra en gammel og hvilket tidsrom som dekkes av de siste tiårene. Likeledes vil vi foreslå en inndeling i undertyper for de enkelte klasser av kulturminner slik Ingunn Holm gjorde det med rydningsrøyser i sin magistergradsavhandling fra 1994 (Holm 1995:70ff), eller Vidar Asheim med gjerder i boken Kulturlandskapets historie fra 1978 (Asheim 1978:61).

Vi vil også anbefale at instruksjonen gjør rede for hvilke forvekslingsmuligheter en opererer med innenfor den enkelte kulturminnetype. Vi kjenner for eksempel til at grav- og rydningsrøyser kan ligge i samme område (ibid:76).

KTilstan

Feltet er obligatorisk og inneholder informasjon om tilstanden til alle kulturminner, unntatt bygninger.

Tilstand er klassifisert i 12 lovlige verdier, eksempelvis avskåret, begynnende forfall, fjernet, fremskredet forfall osv, men ingen av begrepene er nærmere beskrevet med kriterier.

Evalueringsgruppen etterlyser derfor en konkretisering av hva som kjennetegner eksempelvis begynnende og fremskredet forfall og hvor skillet går mellom dem. Hva er kriteriene for et intakt kulturminne og gjelder de samme kriteriene for alle kulturminnetypene? Hva vil det si at et kulturminne, formodentlig et gravminne, er plyndret i eldre tid og hvordan kan den som registrer se forskjell på plyndring i eldre og nyere tid?

Til sammenligning ser vi at tilsvarende tilstandsbeskrivelse for bygninger følger SEFRAKs Rubrikk 32 Vedlikeholdssituasjon, der begynnende forfall nettopp er definert med fem lovlige verdier (C-kodeliste for registrering av hus). Vi oppfordrer derfor NIKU til å harmonisere instruksjonen slik at detaljeringsnivået er det samme uavhengig av hvilke objekter som dokumenteres.

KOrsak

Dette feltet er også obligatorisk og inneholder informasjon om årsaker til Ktilstan til det registrerte kulturminnet.

Årsak tillater 10 verdier, for eksempel bebygd, beite, bevart, dyrket eller hærverk. Men noen ytterligere presisering av hva det vil si at et kulturminne er skadet som følge av bebyggelse uteblir. Hvordan en skiller hærverk fra barns lek eller bevart fra fredet og/eller vernet er heller ikke nærmere beskrevet. Skal endring kunne relateres til landbrukspolitikk og tilskuddsordninger, er det nettopp i slike tilfeller det kreves nøyaktighet og etterprøvbarehet.

Tillatte koder i feltet Datering for kulturminner

Kodene gjelder for alle kulturminner som ikke er bygninger og åpner for 20 valgmuligheter. Vi gjengir et eksempel for steinalderlokaliteter der valget står mellom seks verdier: Forhistorisk, steinalder, eldre steinalder, yngre steinalder, steinalder-bronsealder, steinalder-jernalder.

Evalueringsgruppen er i tvil om verdien av en så detaljert datering, og det er heller ikke gitt noen begrunnelse som forankrer behovet i 3Q. Antall muligheter indikerer i seg selv stor usikkerhet uten at dette følges opp av noen kriterier som eventuelt skulle godtgjøre at et gravminne er eldre bronsealder i stedet for bronsealder. Evalueringsgruppen foreslår derfor en betydelig reduksjon av antall valgmuligheter. Dernest bør behovet begrunnes og kriterier utarbeides for den enkelte verdi, slik at vurderingen kan etterprøves av andre.

For bygninger er det i SEFRAK en særskilt rubrikk, rubrikk 28, som tidfester bygningene med 25 års intervaller. Denne rubrikken er ikke tatt inn i registreringsinstruksen for 3Q uten at dette er begrunnet.

Det finnes også alternativer til eksakt datering og vi viser i denne sammenheng til etnologen Arne Lie Christensens prosjekt i Bjerkreim, Rogaland. Her ble nyere tid inndelt i tre utviklingstrinn etter hvilke redskaper som var mest fremherskende, henholdsvis håndredskapenes-, hesteredskapenes- og traktorens tid i stedet for tidsrom basert på årstall (Christensen 1981:11ff, 1985:187f). Selv om kulturelementene som karakteriserer de ulike tidsperiodene var typisk for det sørvestlandske jordbruk, fant Puschmann at inndelingen også var anvendelig i Hemsedal (Puschmann 1996). Vi gjengir som eksempel listen med de typiske kulturminner/-miljøer fra håndredskapenes tid (før 1880/1900).

- Klyngetun, mange bygninger fra flere bruk innimellom hverandre.
- Våningshus av den lave typen
- Stein- og trefjøs med hevdafjøs
- Stavløer (i Hemsedal lafteløer)
- Bøgarder, ”kronglete” gjerder rundt hele innmarka.
- Geil, krøttervei fra innmark til utmark
- Små åkerlapper omgitt av røyser og gjerder.
- Eng med jordfast stein.
- Bekkeverner.
- Klopper og broer. Tråkk, stier og veier.
- Støler med lafta hus.
- Utslåtter med løe- eller stakketuft (ibid:5).

Brukte koder i feltet 3QR13

Her forekommer i hovedsak hus for fast bosetning knyttet til landbruk i betydningen jord-, skog,- og hagebruk, fiske og fangst. Det opereres med tre nivåer. Foruten kategorien bygning, finner vi typebetegnelse og funksjon med henholdsvis ti verdier og et tredje nivå med mer detaljert informasjon om typebetegnelse og funksjon. I nivå 3 oppgis hele 61 verdier. Det fremkommer ingen begrunnelse som godtgjør en slik detaljeringsgrad, og den gjenfinnes heller ikke for andre kulturminner enn hus. En kunne for eksempel tenke seg at gjerder på liknende måte var oppdelt i typer, for eksempel trogjerde, tråsgjerde, renningsgjerde, skigard osv, men dette er altså ikke tilfelle. Derimot synes kodelisten til SEFRAK å ha vært utslagsgivende for utformingen av 3QR13. Evalueringsgruppen foreslår at en nøyer seg med nivå 2 og begrunner valget av disse verdiene.

Anbefaling

- Vi vil foreslå at en undersøker muligheten for å prøve ut skråfoto som et tillegg eller alternativ til den flyfotograferingen som allerede utføres i regi av 3Q.
- Vi oppfordrer NIKU til å harmonisere instruksjonen slik at detaljeringsnivået er det samme uavhengig av hvilke objekter som registreres. Der instruksjonen opererer med tidsrom bør kriterier for datering spesifiseres og undergrupper av kulturminnetypene beskrives sammen med eventuelle forvekslingsmuligheter .
- Evalueringsgruppen foreslår en betydelig reduksjon av antall valgmuligheter for datering av andre kulturminner enn hus. Derneft bør behovet begrunnes og kriterier utarbeides for den enkelte verdi, slik at vurderingen kan etterprøves av andre.

4.2.2 Kulturmiljø

NIJOSs vurdering

NIJOS ser det som uproblematisk teknisk sett å kvantifisere miljøer. Det er heller ikke vanskelig å summere opp hvor store andeler som har ulike verdier, dersom kulturminneverdi skal bringes inn i 3Q.

Metodiske aspekter som bør utredes før man kan ta til med registrering av kulturmiljøer:

- Hvilke miljøer skal registreres i betydningen epoke, funksjon, type, grad av forfall eller autensitet.
- Hvordan avgrense et kulturmiljø.
- Hvordan håndtere situasjoner der flere miljøer forekommer overlappende.
- Hvordan skal miljøene klassifiseres/grupperes slik at man kan komme med felles utsagn.

NIKUs vurdering

NIKU selv oppfatter at de ikke har mulighet til å koble inn annet enn objekter slik det er blitt fremstilt i kommunikasjon mellom NIJOS (som prosjektstyrer) og NIKU (som underleverandør).

Evalueringsgruppens vurdering

I SEFRAK finnes fysisk miljøsammenheng som tema i rubrikk 16, men den er svært overordnet. For eksempel er "Mindre tettstad" definert som henholdsvis Kyrkjestad/handelsstad/administrasjonsstad, industristad, fiskevær, stasjonsby, strandstad, grendesentrum/landsby, mangbølt gard eller annen type mindre tettstad (gje opp nemning).

Dagens registreringsinstruks omfatter i utgangspunktet ikke kulturmiljøer, selv om feltet 3QR16Mil og 3QTun inneholder informasjon om miljøet som den registrerte bygningen befinner seg i. Uttrekk fra SEFRAK foreligger ikke. Data som innsamles i dette feltet er ikke obligatorisk.

At definisjon av jordbrukets kulturlandskap, utviklingstrekk og konsekvenser av disse er nødvendig for håndtering av kulturmiljøbegrepet i 3Q, er allerede påpekt i pkt. 3.2.

I det følgende vil evalueringsgruppen imidlertid skissere ytterligere noen forslag til fremgangsmåte, der vi betoner avgrensning, vektlegging og prioritering.

En helhetlig oppfatning og inkludering av kulturmiljøer krever en annen innfallsvinkel enn bare å telle og eventuelt måle enkeltobjekter. Den forståelse som her vises i innsamling av materiale fanger ikke opp den helheten i kulturlandskapet som de senere år har vært fokusert innen forskning og forvaltning på fagfeltet.

Begrepet kulturmiljø må defineres klart for å kunne være operasjonaliserbart. Slike definisjoner mangler foreløpig i prosjektet, og temaet har, som nevnt, følgelig også falt ut. Dette kan delvis skyldes NIJOS sitt utgangspunkt med krav om kvantifiserbare data, og delvis fordi en har konsentrert arbeidet om det som syntes enklere, nemlig tallfesting av utvalgte kulturobjekter. Her er det mulig å kvantifisere kvalitative data, for eksempel hvor stor andel eller kvantitet som er i ”moderat forfall”, andel i ”sterkt forfall” og så videre med ulik grad av inndeling i kategorier.

Slik indikatorene for kulturminner fremstår i dag, ivaretar de bare objekter som registreres enten i punkt eller linje. Kulturmiljø vil nødvendigvis ha en romlig utstrekning som ikke kan dekkes på samme måte. Som et eksempel på et kulturmiljø i Norge nevner vi Havrå i Hordaland som er et klyngetun med blant annet u-utskiftet innmark. Her har en fokusert blant annet på tidsdimensjon, tilstand, funksjon og sammenheng. Sammenhengende funksjoner og opplevelse av kulturminner av ulik alder i et kulturmiljø vil måtte dekkes både ved punkt og linje, i tillegg til arealutbredelse. I form av sammenheng og utbredelse. Ved bruk av Geografiske Informasjonssystemer (GIS) er det ingen problemer å bruke ulike arealfigureringer for samme areal, for eksempel der arealbruk og kulturmiljø overlapper helt eller delvis, med innlagte opplysninger for de ulike figureringene. Et gravfelt vil kunne fremstå som et kulturmiljø som har arealutbredelse og ikke bare i form av punkter for hver enkelt grav.

I forhold til bosetning og bygninger kan det være interessant å fange opp tunntyper og sammenheng/funksjon mellom bygninger og andre kulturminner. Dette kan blant annet være med på å få frem typer av kulturmiljø. Her bør en vurdere å utvikle egnede indikatorer. Bygninger kan kobles mot arealklasser som NIJOS allerede bruker. Alleer, hager og trekker er brukt som indikator for arealstruktur, noe som også burde vært trukket inn i kulturminnedelen som sammenheng i kulturmiljø.

Prosjektet ivaretar ikke etniske variasjoner i jordbrukslandskapet. De kommer bare med i den grad de ligger innenfor utvalget som er gjort. Disse elementene er ikke i særskilt grad fremhevet som viktig i prosjektet. Det er heller ikke mulig å ivareta dette innen de rammene prosjektet har fått.

Tidsrom og utvalg:

3Q skal overvåke endringer i jordbrukets kulturlandskap anno 1998 og fremover. Dette landskapet består av langt flere elementer enn de som i dag fanges opp av kulturminnedelen i 3Q. Ikke bare er utvalget kulturminner selektivt, men også statisk i forhold til et jordbrukslandskap som stadig tilføres nye trekk. Med dagens tidsromsbegrensning er det ikke jordbrukets kulturlandskap som overvåkes, men de delene av det som er eldre enn 1900. Evalueringsgruppen stiller seg derfor tvilende til om tidsrom er egnet som premiss når kulturmiljøer/kulturminner skal defineres i denne sammenheng.

Kulturmiljøer er som levende organismer der endringer kan ha positiv, nøytral eller negativ effekt. Hva som oppfattes som betydningsfulle endringer er til dels tids- og stemningsbestemt, dels styrt av faglig ståsted og følelsesmessig innfallsvinkel. Jordbrukets kulturlandskap er en arena for mange interesser og interessekonflikter, og det er derfor viktig å dokumentere og beskrive de kulturhistoriske interesser i sin helhet, og ikke stykkevis og delt slik dagens prosjekt legger opp til.

Annette Schou og Jesper Handberg skriver i rapporten Kulturhistorisk inndeling af landskabet at ”...udpegningen af værdifulde kulturmiljøer (er) ikke en engangsindsats, men en langsiktig proces, hvor man fra starten må skabe sig et overblik over de væsentlige historiske overleveringer indenfor området som et prioriteringsgrundlag...” (Schou og Handberg 1999:10).

Dette innebærer at en i stedet for tid bør fokusere på andre, mer tidsuavhengige kriterier, slik en altså har gjort i Danmark i forbindelse med prosjektet Kulturhistorien i planlægningen.

Et eksempel:

Mange gårder er gått til anskaffelse av nye metallsiloer som i høyde konkurrerer med kirketårn. Som et nytt element i jordbrukets kulturlandskap er de ofte trukket frem som eksempler på visuell støy, på linje med halmballer innpakket i hvit plast og våningshus med tyrolerpreg. Som endringer og elementer representerer de imidlertid tidstypiske karakteristika i dagens jordbrukslandskap og 3Qs hensikt er nettopp å fange dette. Like viktig på sikt vil det være å verifisere tendensen til at halmballene, også kalt traktoregg, er i ferd med å erstatte bruken av silo, og at metallsiloene på sikt kan forsvinne like raskt som de kom. Som Hans-Jakob Ågotnes påpeker er det først når vi blir bevisst at noe er i ferd med å bli borte at det kan fremstå som verneverdig (Ågotnes 2000:70).

I stedet for eksakte tidsrom kunne en tenke seg at tidsepoker, der hver epoke er karakterisert ved noen typiske, kulturhistoriske spor, ville være en mer farbar veg, jf. henvisningen til Christensen i pkt.4.2.1. Et kulturmiljø vil da defineres ut fra hvor representativt det er for en bestemt epoke eller for et historisk forløp.

Prioritering og tilskrivning av verneverdi

I 3Q er det ikke gjort noe forsøk på verdiklassifisering av kulturspor. Dette innebærer implisitt at de kulturminner og miljøer som registreres i prosjektøyemed er mer verdifulle enn de som ikke dokumenteres. Rangordningen innbyrdes bestemmes av kulturminneloven, i påvente av at 3Q selv eventuelt utvikler egne kriterier. Skal dette gjøres, og evalueringsgruppen mener at dette bør skje raskt, er det viktig at det skjer med utgangspunkt i 3Qs formål og arealtypebegrensninger. Når utsagnskraft om endring ligger inne som et tilleggskriterium, betyr det at det ikke nødvendigvis vil være sammenfall mellom de miljøer 3Q estimerer som verdifulle og de vurderinger som kulturhistoriske forsknings- og forvaltningsmiljøer tradisjonelt utpeker.

Dersom en i tillegg definerer de kulturhistoriske hovedtrekk i prøveflatenes omegn, vil det lette arbeidet med å skille viktige endringer fra de som er mindre betydningsfulle. Eksempler på en slik overordnet kulturhistorisk innføring finnes i Riksantikvarens rapporter fra prosjektet ”10 års verna vassdrag”. Når hovedbildet er konstruert kan en gå videre med å definere og å avgrense representative kulturmiljøer for områdene på prøveflatene og kartlegge hvilke trusler og utfordringer disse står overfor.

Både prosjektet ”10 års verna vassdrag” (Tyssen 1984: 9f. Christensen 1984:7f), NIKUs eget registreringsprosjekt i Gråfjell, Åmot i Hedmark (Risbøl et al 2000: 107f) og det danske prosjektet ”Kulturhistorien i planlægningen” har utarbeidet et sett kriterier som kan legges til grunn for prioritering av både kulturmiljøer og enkeltminner (Schou og Handberg 1999:34). Vi gjengir kortfattet fra det danske prosjektet og illustrerer med eksempler fra Norge.

Unikt-sjeldent. Enten fordi miljøet alltid har vært det eneste av typen i landet eller fordi det er det eneste eller best bevarte av sitt slag i dag. Dersom en av prøveflatene i 3Q skulle ha ligget på jordene ved gravfeltet på Borre i Vestfold, ville det vært naturlig at haugene på grunn av sin størrelse og antatte tilknytning til Ynglingeætten ble definert inn som en del av kulturmiljøet sammen med hirdens stevned, prestegården, middelaldekirken og oltidsvegen på raet.

Sjeldent i regionen. Noen miljøer er kanskje ikke sjeldne eller særlig velbevarte sett på landsplan, men sjeldne i regionen. For eksempel vil kulturmiljøer som omfatter intakte forhistoriske gravminner i Grenlandsregionen være aktuelle å prioritere fordi 87% av den totale bestand i varierende grad har vist seg å være skadet (Bøe Sollund 1997: 15). Utviklingstrekkene kjennes fra liknende pressområder over det ganske land.

Representativitet. Som type, tidsepoke eller for det geografiske område. For eksempel erstattet reisverkslåvene raskt de mange småhus som gradvis forsvant i Hemsedal (Puschmann 1996:28). Utviklingen er neppe enestående for dette området og gårdstun med bevarte uthus fra før driftsomleggingen blir dermed verdifulle kulturminner som bør være med å definere kulturmiljøer.

Det stedstypiske. Henger sammen med det representative for et geografisk område, men kan også være noe som er helt spesielt for et sted. Vi nevner her vannrennene i de nedbørsfattige områdene i Gudbrandsdalen som eksempel på et stedstypisk element som bør med i et kulturmiljø. Når variasjon er et kjennetegn for det tradisjonelle norske landbruket, vil vi foreslå at NIKU ser nærmere på sammenhengen mellom landskapsregion og kulturminner. Dette er tidligere forsøkt i Flesberg kommune, Buskerud, der en klassifiserte gårdene i 10 ulike typer, basert på enkle gjenkjennbare karaktertrekk. Til grunn lå to grunnkriterier, nemlig gårdstypenes plassering i landskapet ut fra topografi (soleksponering) og jordart (løsmasser). Vi henviser for øvrig til NIJOS-rapporten Jordbrukets kulturlandskap i Flesberg – Et samordningsprosjekt for registrering av kulturminner, biologisk mangfold og landskap (Puschmann, Jensen og Woldstad Hanssen 1998).

Bevaringstilstand. Denne knytter seg både til historiske strukturer, bebyggelsesstruktur, arealstruktur, veistruktur eller de enkelte objekters fysiske tilstand. Gårdsbruk, gårdstun eller enkeltbygninger vil i vekslende grad være bevart. Skogsgården Skulkeroa i Flesberg kommune, tilskrives høy tunverdi, fordi de andre gårdene i samme landskapsområde har mye modernisert bygningsmasse og kun få eldre bygg bevart (Puschmann, Jensen og Woldstad Hanssen 1998:60).

Funksjon. For eksempel om mølla fremdeles er i drift, eller fjøset har ku på båsen.

Kriteriene er detaljert ytterligere i forbindelse med pilotprosjekt Vest i Ribe Amt og vi henviser til rapporten for dette arbeidet (Schou og Kølback 1998).

Vi vil også nevne arkitekt Gullik Kollandsrud som i 1984 fikk i oppdrag av Norsk Kulturråd å evaluere SEFRAK. Året etter konkluderte han i Fortidsminnesforeningens blad Fortidsvern med at materialet i SEFRAK ”...ikke gir noen kvalifisert vurdering av de registrerte bygningers bevaringsverdi. Det kan heller ikke anvendes til en slik evaluering fordi vi ikke finner de nødvendige opplysninger vi må ha for å bedømme bevaringsverdien” (Kollandsrud 1985:21).

Hans eget prøveprosjekt i Rollag kommune i Numedal ”SESTRAKS – en alternativ registreringsmetode” viste at det var mulig både å skaffe seg en oversikt over hva som fantes av bevaringsverdig bebyggelse i Norge og å kartlegge tilstanden denne befant seg i – for en rimelig penge. Et eget skjema, mye tuftet på danske forbilder, ble utarbeidet til bruk ved registreringen. Verneverdi for enkeltobjekt og miljø ble vurdert etter en skala fra 1 til 5, der 1 anga høyeste bevaringsklasse. I tillegg ble det gitt poeng dersom bygninger forstyrret miljøet.

Her skal vi som eksempel gjengi klassifiseringen og kriteriene som den gang ble benyttet:

Bevaringsverdi 1: Svært bevaringsverdig. Bygning i fredningsklasse, en skatt i nasjonal sammenheng.

Bevaringsverdi 2: Meget bevaringsverdig. Bygning av regional betydning - et tap for Numedal om bygningen skulle forsvinne.

Bevaringsverdi 3: Bevaringsverdig. Av betydning for lokalmiljøet, er med på å vise de beste bygningene i Rollag.

Bevaringsverdi 4: Av verdi for tundannelsen. Er med til å danne tunutformingene.

Bevaringsverdi 5: Ikke antikvarisk vurdert. Som regel en ny eller sterkt ombygget.

Bygningens bevaringsverdi ble fastsatt ut fra en samlet vurdering etter befaring. I vurderingen ble det tatt hensyn til følgende:

- Om bygningen var sjelden, det vil si om det finnes svært få igjen av typen.
- Bygningens arkitektoniske verdi, som er tillagt stor vekt.
- I hvilken grad bygningen har beholdt sitt opprinnelige utseende. Verneverdien er størst der dette er best bevart.
- Bygningen kan være tillagt vekt fordi den viser interessante forandringer over tid.
- Miljøverdien er tillagt vekt når bygningen er en viktig del av en gruppe.
- Teknisk tilstand og grad av ombygning (Kollandsrud 1990:3)

Anbefaling

- NIKU bør som et forsøk sammenfatte de kulturhistoriske grunntrekk i et område, eksempelvis Hedmark eller Oppland, dernest utlede hvilke fysiske kulturminner og kulturmiljøer som disse grunntrekkene manifesterer seg i og deretter sammenstille resultatet med de kulturminnene som hittil er registrert i dette området.
- Evalueringsgruppen foreslår tilskrivning av verneverdi for kulturminner som registreres og at denne bør begrunnes.

Klassifisering

Det viktige med kulturmiljøbegrepet er at kulturminnene ikke bare sees som enkeltobjekter, men at den sammenheng de inngår i er viktig for deres verdi som kulturminner (Haraldsen 1997:10). Nettopp dette at kulturmiljøer er sammensatt av flere elementer, ofte fra ulike perioder og ulike virksomheter gjør det vanskelig å klassifisere dem. Vi vil imidlertid foreslå tre innfallsvinkler, med henholdsvis utgangspunkt i den virksomhet de avspeiler, epoken de stammer fra eller den landskapsregion og arealkategori de ligger i. Evalueringsgruppen tar imidlertid forbehold om at mye arbeid gjenstår før en kan begynne en slik klassifisering i 3Q.

Virksomhet

I Vegvesenets håndbok Veg og kulturmiljø fra 1997 skilles det på typiske kulturminner og miljøer fra forhistorisk tid og middelalder og dem som er yngre enn 1537. Kulturmiljøer eldre enn reformasjonen er ordnet som henholdsvis boplasser, graver, fangstanlegg, tidlige industriminne, kultsteder og kirke, middelalderbyene. Fra nyere tid går inndelingen på gårdsbruk, industrimiljøer, monumenter, byer, samiske kulturminner og kulturmiljøer, parker og hager, veger. Denne inndelingen er fra Vegvesenets side basert på lovverkets bestemmelser om automatisk fredning, men kan godt fungere uavhengig av den.

Epoke

Vi har tidligere vist til Oskar Puschmanns bruk av epokeinndelingen til Arne Lie Christensen (Puschmann 1996). Fordelen med en slik tilnærming er at en ikke samme grad blir opphengt i enkeltobjekter og eksakte tidsrom, men i stedet fokuserer på de kulturhistoriske sammenhenger i landskapet. Dessuten åpner en slik innfallsvinkel for at tidsdybde lettere kan håndteres. Kulturmiljøer med stor tidsdybde er i veilederen "Kriterier for vurdering av vedlegg II-tiltak. Forskriftens §§ 4 og 7" definert til å være miljøer som inneholder kulturminner fra flere perioder og representerer forskjellige former for ressursutnyttelse, inneholder kulturminner som henger nøye sammen med den historiske landskapsutviklingen eller inneholder kulturminner og kulturuttrykk som representerer stor grad av kontinuitet gjennom kronologiske perioder (1997:14).

Landskapsregion og arealstruktur

En tredje innfallsvinkel til klassifisering er å benytte landskapsregion og arealstruktur som grunnlag, slik eksemplet fra Flesberg i Buskerud gjorde. Fordi arealstrukturen i jordbrukets kulturlandskap er den fysiske rammen rundt jordbruksdriften, vil endringer i denne ha stor betydning for kulturminner og -kulturmiljøer. Dette forutsetter imidlertid at en klarer å definere typiske kulturmiljøer og enkeltobjekter til arealtype, for eksempel høyløer og steingjerder til kulturpreget engvegetasjon, gravfelt, gårdstun og vegstruktur til jordbruksareal osv. I henhold til NIKUs rapport for 1999/2000 har NIJOS allerede utarbeidet en dataliste over fordeling av typer kulturminner på type arealer. Type areal er det samme som arealstrukturene i 3Q. Slik informasjon koblet sammen med kulturminnedata viser hvor en i dag finner kulturminnene på kontrollflatene. Det viser også hvilke areal typer hvor kulturminner tidligere har ligget. Feltarbeidet i 1999 avdekket at det var sammenfall mellom jordsmonn, terrengformasjon, driftsform, dyrkningsintensitet og antall kulturminner bevart/berørt (NIKU 2000:12).

Anbefaling

- Evalueringsgruppen vil ikke ta stilling til noen av de tre klassifiseringsforslagene så lenge kulturmiljø ikke har vært behandlet i 3Q.

4.3 Registerne

Som grunnlagsdata for kulturminnedelen i 3Q benyttes, som tidligere nevnt, informasjon fra de nasjonale kulturminneregistrene Fornminneregisteret og SEFRAK. Riksantikvaren har et overordnet styringsansvar for disse, mens NIKU er operatøransvarlig for Fornminneregisteret og Norsk Eiendomsinformasjon for SEFRAK.

I Fornminneregisteret finnes primært opplysninger om automatisk fredete kulturminner (eldre enn 1537), dog med en hovedvekt på forhistoriske gravminner. SEFRAK inneholder data om etterreformatoriske bygninger frem til 1900/1945. De etterreformatoriske kulturminner som ikke er hus fanges bare unntaksvis opp av de kulturhistoriske registre.

Fornminneregisteret ble etablert i 1964 og skal i prinsippet omfatte de områder av landet som dekkes av Det økonomiske kartverket. I registeret er kulturminnetypene ulikt representert, blant annet som følge av den til enhver tid gjeldende forskningsstatus. Rydningsrøyser er således et tema som først i de senere år har funnet veien inn i Fornminneregisteret

NIKU opplyser at 69 kommuner ennå ikke er førstegangsregistrert, hvilket innebærer at registreringer kun foreligger i den grad det har forekommet undersøkelsespliktige tiltak i kommunen. Dekningen er spesielt svak i Midt-Norge, der data savnes for sentrale jordbruksområder som Ørlandet kommune i Sør-Trøndelag og Meråker kommune i Nord-Trøndelag. I mindre omfang gjelder dette også andre deler av landet, eksempelvis Etne kommune i Hordaland.

Fornminneregisteret er under digitalisering, men er på langt nær ferdig. NIKU opplyser at det per 01.12.00 gjensto om lag 40 000 dokumenter og at en i inneværende år tar sikte på å digitalisere ca 10 000 dokumenter. Kommuner med AREALIS prioriteres. 3Qs prøveflater er ikke prioritert og dette innebærer at NIKU selv må stå for dette arbeidet for å kunne benytte registeret.

Per i dag oppfatter NIKU SEFRAK som et tidkrevende verktøy for kulturminnedelen i 3Q hvor essensiell informasjon savnes, for eksempel den såkalte rubrikk 32 som angir bygningens vedlikeholdsstatus på registreringstidspunktet. Det opplyses fra NIKU at datauttrekk fra SEFRAK i 1999 beslagla om lag 90% av budsjettmidlene som NIKU hadde til disposisjon for 3Q. Dette ble oppfattet som en uholdbar situasjon og instituttet har som følge av dette på eget initiativ koblet et uttrekk av registeret mot GIS. I følge NIJOS var det 30-40% av NIKUs budsjettmidler som ble benyttet til dette. Fra og med år 2000 er det NIJOS som skal gjøre dette arbeidet.

Evalueringsgruppens vurdering

De kulturhistoriske registre er først og fremst objektorienterte. I den grad en kan snakke om kulturmiljøer vil det for Fornminneregisterets del være samlinger med fornminner der innbyrdes avstand mellom objektene er mindre enn 25 meter og ikke flere enn fire, eller et felt som inneholder mer enn fem objekter (Skjelsvik og Larsen 1982: 24). I SEFRAK er det som nevnt rubrikk 16 som fanger opp sammenhengen mellom objekt og miljø. Spissformulert kan en si at de kulturhistoriske registres manglende fokus på kontekst gjør

faste kulturminner til løse kulturminner, fordi tilnærmingen tradisjonelt har vært den samme som i museenes gjenstandsmagasiner.

Av denne grunn er evalueringsgruppen også usikker på hvor viktig rolle registrene bør spille for utvalget av kulturminnetyper i 3Q. Dersom de fortsatt skal legges til grunn for utvelgelse, er det vesentlig at digitaliseringen av fornminnedata forseres. For SEFRAK bør nødvendige data gjøres tilgjengelig, for eksempel opplysninger om bygningens opprinnelige vedlikeholdsstatus og miljøkontekst. Dersom kulturminnedelen i 3Q stiller seg friere i forhold til hvilke kulturminner og -miljøer som skal registreres og overvåkes, vil de kulturhistoriske registre like fullt være vesentlig som datakilder i de tilfeller der 3Q og registrene har sammenfallende registreringer.

For bygninger vil det dessuten være viktig å vite hvilke typer, aldersklasser og kategorier som går ut av funksjon, forfaller eller fjernes, dernest i hvilke områder dette skjer. Koder i SEFRAK som kobler bygningene til jordbruk, blir dermed betydningsfulle, spesielt rubrikk 16, 100 og 200, samt 28 for bygningens alder.

Anbefaling

- Evalueringsgruppen synes de kulturhistoriske registre er lite egnet som utgangspunkt for definisjon og utvelgelse av kulturminnetyper -og miljøer i jordbrukets kulturlandskap i 3Q.

4.4 Registreringsinstruks

NIJOS sin vurdering

Det NIJOS oppfatter som viktig er at kulturminnetyper og tilstand ut fra feltinstruksen kan klassifiseres entydig. Det skal være enkelt å kunne tallfeste og å sammenligne situasjonen fra omdrev til omdrev. Dette oppfattes som ”objektive” faktorer. Når dataene skal være sammenlignbare fra omdrev til omdrev må også indikatorene være objektive og personuavhengige, men dette forutsetter bl.a. at feltinstruksen er presis og uomtvistelig.

Registreringsinstruksen vil trolig endres underveis for å inkludere nye typer, det er derfor viktig at en om 20 – 30 år vet nøyaktig hvordan registreringene ble utført i tidligere omdrev.

NIKUs vurdering

NIKU opplyser at registreringene i dag utføres av tre personer. En registrerer bygninger, mens de to andre dokumenterer øvrige kulturminnetyper. Feltarbeidene blir ikke samordnet.

Registreringsinstruksen bygger på etablerte instruksjoner fra SEFRAK og Fornminneregisteret, men er tilpasset 3Qs formål.

NIKU mener det er for få flater i hver region som undersøkes til at det vil ha noen gevinst å overføre registreringene regionalt. De mener det blir enklere å gjøre registreringene fra NIKU enn eventuelt å benytte ressurser på opplæring av andre potensielle registratorer.

Evalueringsgruppens vurdering

3Qs utsagnskraft om kulturminner er avhengig av kvaliteten på de data som samles inn i felt. Nedenfor er enkelte sider ved nåværende instruks kommentert.

Kravspesifikasjon

Vi har allerede påpekt betydningen av at definisjoner, registreringsopplegg og instruks er tilpasset 3Qs formål og behov. Dette innebærer at en bør starte med å skrive en kravspesifikasjon som begrunner de enkelte felter i 3Q-instruksene. Først når denne foreligger kan relevante deler av registreringsinstruksene i SEFRAK og Fornminneregisteret hentes inn og tilpasses.

Kartfesting

Behov for fotodokumentasjon og utarbeidelse av en instruks til dette formål påpekte vi i pkt. 4.2.1. Likeledes at en vurderer kildeverdien av skråfoto. Evalueringsgruppen savner imidlertid også instruks for kartfesting. Bruk av GPS er blitt stadig vanligere også innenfor kulturminneforvaltningen, og vi foreslår at en vurderer denne metoden som et alternativ eller supplement til manuell stedfesting på papirkart. GPS bør både benyttes til stedfesting av nye og til kontroll av tidligere registreringer.

Kildebruk

Instruksene nevner lite datafangst i forkant av feltarbeidet utover uttrekk av registerinformasjon. Evalueringsgruppen vil spesielt fremheve litteraturstudier, slik at en i løpet av feltarbeidet kan danne seg et bilde av hvor representative kulturminnene og objektene er for områdets kulturhistorie. For øvrig viser vi til Oskar Puschmanns rapport fra Hemsedal, som har viet kildebruk atskillig oppmerksomhet (Puschmann 1996).

Kriterier for tilstandsvurdering

I feltinstruksene heter det også at tilstanden til overpløyde gravhauger bare registreres i de tilfeller det er mulig. Evalueringsgruppen vil anbefale at en mer konsekvent holdning, der en enten dokumenterer alle overpløyde gravhauger eller ingen av dem. Dernest bør det utarbeides et sett med kriterier som gjør det mulig fra omdrev til å omdrev å dokumentere eventuelle endringer for denne type kulturminner. Dagens feltinstruks rommer i dag både valgfrie og obligatoriske felter. Skal feltinstruksene være personuavhengig og etterprøvbare bør all informasjon være obligatorisk.

Flyfoto

Det er beklagelig at flyfoto stort sett ikke er tilgjengelig i de perioder hvor feltarbeidet pågår. Flyfoto er et verdifullt supplement til Det økonomiske kartverket og det ville være et nyttig redskap ved neste omdrevs registreringer. Ved hjelp av flyfoto antar vi at eventuelle arealbruksendringer siden forrige omdrev vil være synlige, slik at feltpersonalet på forhånd er forberedt på hvilke tilstandsendringer de ulike kulturminneobjektene og kulturmiljøene eventuelt er berørt av, samt få et inntrykk av hvilke utviklingstrekk som preger landskapet

Utvalg

Enten en opprettholder dagens utvalg av kulturminnetyper eller ikke, er det viktig for ettertiden å eksemplifisere hvilke kulturminner og miljøer som velges vekk i 3Q i dag. Selv om målet bør være å favne et så bredt spekter som mulig av menneskelige aktiviteter og helst fra hele vår historie, er vi alle barn av vår tid. Det gjør begrunnelsene viktig. Gjennom intervjuer er det også kommet frem at NIKU foretar registreringer som ikke rapporteres i 3Q, for eksempel i forbindelse med bygninger.

Kravspesifikasjon til feltpersonale

Evalueringsgruppen savner en kravspesifikasjon til feltpersonalet i 3Q. Dersom en på sikt ser for seg at andre yrkeskategorier enn forskere fra NIKU kan utføre feltarbeid for kulturminnedelen bør utvelgelse av personale skje med utgangspunkt i et begrunnet sett med kvalifikasjoner. Slike kvalifikasjoner kan for eksempel være formell kulturminnefaglig bakgrunn, krav til registreringserfaring og eventuelt en sertifiseringsordning der vedkommende har gjennomført et særskilt registreringskurs med avsluttende eksamen. Det er ikke tilrådelig å tilsette annet feltpersonale så lenge 3Q befinner seg i en utviklingsfase.

Organisering av arbeidet

Avslutningsvis vil vi foreslå at en utarbeider en oversikt med hvilke arbeidsoppgaver som bør utføres av en, to eller tre personer i prosjektet. I intervjuet med NIKU ble det opplyst at forninner og bygninger ble registrert for seg og at det til de to temaene var fordelt ulikt med personalressurser. Evalueringsgruppen vil fremheve verdien av tverrfaglige vurderinger og at dette vil være særlig viktig i forbindelse med å definere kulturmiljøer.

Anbefaling

- NIKU bør utarbeide kriterier og kravspesifikasjoner for alle deler av feltinstruksen, samt til feltpersonalet.

5 Operasjonalisering av endring på indikatornivå, og for enkeltminner (mandat 3)

Data fra 3Q skal benyttes til å estimere total mengde av kulturminner, både enkeltobjekter og miljøer, samt endringer i bestanden over tid (Helliksen og Sollund 2000:3). Der nest vise sammenhenger som har betydning for endringer i jordbrukets kulturlandskap. Slike sammenhenger kan blant annet belyses gjennom en såkalt P(ressure)- S(tate)-R(esponse)-modell, det vil si en modell som klarlegger forbindelsen mellom årsak – tilstand og virkning, eller en D(riving forces)-P(ressure)-S(tate)-I(mpact)-R(esponse) –modell. Sistnevnte viser sammenhengen mellom drivkraft – påvirkning – tilstand – effekt og respons. Med drivkraft menes de bakenforliggende eller overordnede årsakene til påvirkning. Påvirkning kan være en positiv eller negativ prosess som influerer tilstanden. Tilstanden måles ved et bestemt tidspunkt. Effekt er konsekvenser av en påvirket tilstand. Respons er tiltak, for eksempel økonomiske og juridiske virkemidler, for å påvirke drivkrefter, påvirkninger og/eller tilstand ønsket i samfunnet (Jordbruksverket 2000/21). Som eksempel kan nevnes system for indikatorer for forutsetningene for biologisk mangfold i beiteareal. *D*: Lønnsomhet for å holde beitedyr. *P*: Antall beitedyr i forhold til beitemark. *S*: Arealstørrelse for beitemark i hevd. *I*: Tilstand av hevd på beitemarker. *R*: Miljøstønad til beitemarker (Jordbruksverket 2000/21: 17).

I disse modellene inneholder en indikator en eller flere variabler, og hensikten er å indikere noe utover variabelverdiene.

NIJOS sier at PSR og DPSIR er relativt nye tenkemåter som er under innarbeiding i NIJOS og kommer med i 3Q i neste omgang.

Evalueringssgruppens vurdering

Modellene PSR og DPSIR kan som et eksperiment testes ut på enkeltobjektnivå. Det er imidlertid i jakten på gode indikatorer at de vil gi uttelling. Evalueringssgruppen anbefaler derfor at en med bakgrunn i erfaringene og materialet fra Hedmark, Oppland og Østfold fylker gjør forsøk med modellene.

5.1 Enkeltojekt

Evalueringssgruppens vurdering

Det er en svakhet at enkeltobjekter ikke blir registrert med karakteristika som alder og tilstandsvurdering ut over tilstandsklasse. Et større register av kategoriinndelinger bør tas i bruk for å ivareta flere nyanser av tilstand. Dette er helt essensielt i målingene. En velkjent kvantitativ måte å forholde seg til dette på, er å bruke en graderingsskala som kan gjøres finmasket slik at selv små endringer fanges opp. Instruks for graderingsskalaen bør være tilstrekkelig presis og det må åpnes for tilleggsinformasjon som forklarende materiale til graderingen.

For objekter foreslår vi som eksempler følgende kriterier:

Objektets alder: Dette har betydning for vurderinger av hvilke kulturminner som er mest utsatt for endring. I tillegg har alder betydning for i hvilken sammenheng (tid/epoke) kulturminneobjektet inngår. Høy alder kan være et vesentlig kriterium dersom dette gjør objektet unikt, mens det spiller mindre betydning dersom typen er vanlig forekommende.

Funksjon: Hvilken funksjon har objektet på registreringstidspunktet? Opprinnelig eller sekundær funksjon kan være med på å bestemme dets kulturhistoriske verdi.

Kulturhistorisk sammenheng: Sammenheng med andre kulturminneobjekter er viktig informasjon som kan systematiseres. Dersom konteksten er verdifull eller sjelden kan dette bidra til at objektet er verdifullt i denne sammenheng.

Tilstand: Bevaringstilstand på registreringstidspunktet. God bevaringstilstand er et ekstra pluss dersom objektet i tillegg er sjeldent og kanskje innehar sin opprinnelige funksjon. Det vil være av mindre betydning dersom kulturminnet er vanlig.

Graderingsskalaer basert på tallverdier kan etableres for hver av de eksemplifiserte kriteriene. Ved summering av enkeltobjekter og miljøer vil hele prøveflaten kunne tilskrives en kulturhistorisk verdi, som i neste omdrev eventuelt har endret seg i positiv eller negativ retning. Det er imidlertid vesentlig at også kriteriene innbyrdes prioriteres, slik at alder for eksempel tillegges større vekt enn funksjon.

Anbefaling

- Det bør gjøres en nøktern gjennomgang fra NIKU om alle registreringer som gjøres i forbindelse med kulturminner er nødvendige og blir brukt i 3Q. Der materialet ikke brukes videre i 3Q kan det kuttes ut. Det som er vesentlig er om materialet som samles inn brukes til å indikere tilstand og endring for det som er prosjektets oppgave
- Det bør etableres graderingsskalaer som baseres på et sett nærmere definerte kriterier.

5.2 Indikatornivå

Indikatorer er tidligere omtalt i pkt. 3.5. Indikatornivået skal, ifølge NIJOS, dokumentere mengde og tilstand for ulike kulturminnetyper på nasjonalt og regionalt nivå. Ved gjentatte registreringer skal indikatorene dokumentere endring over tid. På indikatornivå aggregeres data fra flere flater, og en beregner total mengde ved hjelp av skaleringsfaktorer.

Evalueringsgruppens vurdering

Dagens indikatorer er ikke gode nok. I første rekke gjelder det at kulturmiljø er utelatt fra indikatorene, dvs. det er ikke mulig å ivareta kulturmiljø ved bruk nåværende indikatorsett. Indikatorene skal, ifølge mandatet, dekke både kulturmiljø og kulturminner og fortelle noe om endring, forekomst og tilstand. Det skal videre være mulig å si noe om endringen er positiv, negativ eller nøytral. Endring er en prosess, og her kan en eventuelt også bruke en skala. Endringen skal også kunne relateres til samfunnsutviklingen (med ulike tiltak) og ikke løsrevet fra den. Som et utgangspunkt foreslår vi at en starter med de utfordringer som Gaukstad skisserer for jordbrukslandskapet, jf. Gaukstad 2000.

Gjennom PSR og DPSIR-modellene vil en kunne belyse årsaker til endring, og vurdere hvordan justeringer skal konkretiseres i tiltak slik at responsen endres. Dersom en skal gi prognoser og estimere tap av sammenhenger, bør dataene knyttes mot arealklasser. Dataene foreslås også koblet opp mot jordbruksstatistikk og andre relevante registre.

For å gi et totalestimat av kulturmiljø og kulturminner med utsagnskraft om endring, må det også kobles opp mot arealklasser.

Indikatorene kan for eksempel inneholde *alder* for objektene/miljøene som blir undersøkt. Det er ikke likegyldig om kulturminner eller kulturmiljøer er fra middelalderen eller fra 1930-tallet. Det kan være et større problem om kulturminner og kulturmiljøer fra eksempelvis jernalder går tapt eller ødelegges, enn kulturminner fra nyere tid.

I forlengelsen av alder vil vi nevne *epoke*. Rundt i jordbrukets kulturlandskap vil forskjellige tidsepoker være ulikt representert med kulturminner. Det er viktig informasjon dersom svakt representerte epoker utsettes for ytterligere forarming gjennom ødeleggelse av enkeltminner eller sammenhenger. Siden de fleste miljøer inneholder elementer fra forskjellige perioder, er det en fordel om en på forhånd har gjort seg opp en mening om hvor stor andel av miljøet som skal være autentisk innen det defineres som representativt for en epoke eller et tidsrom

Tilstand er nevnt over på partikulært nivå, men slike data må også kunne brukes på indikatornivå for å si noe fornuftig om endring.

Mangfold vil gjelde både kulturmiljøer og enkeltminner. Når erfaringen er at kulturhistoriske spor i stort omfang forsvinner i de tunge jordbruksområdene, er det vesentlig informasjon om dette er et generelt trekk for alle typer, eller om bare enkelte typer forsvinner.

Representativitet er tidligere trukket frem i forbindelse med prøveflatene. Da var innfallsvinkelen om de registrerte kultursporene hadde utsagnskraft for området ruten lå i. Dersom endring medfører at mangfoldet forsvinner, kan dette ha konsekvenser for hvor representativ prøveflaten er for området på sikt.

For å belyse årsak – virkning problematikken må indikatorene gi tilstrekkelige opplysninger om sammenhenger mellom objekter/miljøer og arealbruk. Dette må videre kunne kobles opp mot forskjellige typer registerdata som finnes i ulike statistikker, eksempelvis landbruksstatistikk og befolkningsstatistikk. Evalueringsgruppen mener at det er nødvendig å starte indikatorutviklingen med utgangspunkt i kulturmiljø.

Tidligere er behov for verdiklassifisering og kriterier for registrering av tilstand påpekt for enkeltobjekter og miljøer. I dette avsnittet har vi gått et skritt videre ved å foreslå tilskrivning av kulturhistorisk verdi for hele prøveflater. Bakgrunnen for dette er opplysningene i NIKUs årsrapport for 1998 der det fremkommer at de fleste kulturminnene på dagens dyrka arealer viser seg å være fjernet. I den grad restarealer med rydningsrøyer, steingjerder og gravhauger forekommer her, ligger disse vanligvis i skogbevokste områder. Problemet antas å være størst i kornbygdene på Østlandet, mens en i andre deler av landet forventer at flere kulturminner er bevart som følge av andre driftsformer (Grøn, Helliksen, Bøe Sollund og Stornes 1998:10). Hensikten med en tilskrivning av kulturhistorisk verdi for hele prøveflater er dermed å fange opp hvordan landbrukspolitik og tilskuddsordninger slår ut i områder med ulike forutsetninger. En slik kulturhistorisk verdi vil være summen av vurderinger for enkeltobjekter og kulturmiljøer og sammenhengene mellom disse, som er representert innenfor en prøveflate

Anbefaling

- Evalueringsgruppen foreslår at ved utforming av indikatorer tar utgangspunkt i de utfordringer jordbrukets kulturlandskap står overfor i dag. For vurdering av utsagnskraft kan PSR eller DPSIR benyttes i indikatorutviklingen.
- Vurderingene må være basert på kriterier.

6 Krav til 3Q-data og kulturminneregistre for å estimere totalmengden av kulturminner og endringer i kulturminnebestanden og kulturmiljøer over tid (mandat 4)

6.1 Krav til 3Q data og registerdata

Krav til 3Q data er at de skal være sammenlignbare fra område til område og fra omdrev til omdrev. I en kommentar er det fra NIJOS gjort klart at alle data skal være kvantifiserbare og objektive, dvs. mest mulig personuavhengige. Vi går ikke inn på objektivitetsdebatten her; den er for stor og omfattende til det. Kvantifiserbare data i denne sammenhengen blir av NIJOS vurdert som nødvendige og dermed sett på som et godt grunnlagsmateriale til å si noe om endringer som skjer i jordbrukets kulturlandskap.

For å kunne gi brukbare endringsestimater foreslår vi at alle flater bør oppsøkes ved neste omdrev. Dette begrunnes med at utvalget av flater i utgangspunktet er svært begrenset for kulturminnedelen. Dette betyr at totalestimat og prediksjon blir usikker med et slikt utgangspunkt og gjenbesøk på færre flater vil gi enda dårligere datagrunnlag. I tillegg bør

nye flater besøkes ved neste omdrev for å komplettere undersøkelsene noe. Dette vil også være med på å si noe om hvor godt grunnlag man har av de første besøkte flatene.

6.2 Estimat av total mengde kulturminner

I prosjektforslag for året 2000/2001 foreslår NIKU to ulike tilnærminger for å estimere mengde av kulturminner:

- Ved bruk av registrene
- Gjennom feltregistreringer (NIKU 08.11.00)

Evalueringsgruppens vurdering

Inntil kulturminner i jordbrukets kulturlandskap er tilstrekkelig definert, er vi tvilende til om det er mulig å estimere noen total mengde. Vår skepsis grunner seg i at de kulturhistoriske registre i seg selv er ufullstendige, at selv tilsynelatende allmenne utviklingstrekk for kulturminner i jordbrukets kulturlandskap foreløpig er for dårlig dokumentert, at kulturminnenes kår ligger i hendene på tusener av individuelle grunneiere og saksbehandlere, at forholdet til enkeltkategorier av kulturminner som gravminner er betydelig influert av folkelige forestillinger som varierer fra bygd til bygd og at forskningsstatus varierer fra kategori til kategori av kulturminner. Dernest at det fra 3Qs side ikke foreligger noen generell kulturhistorisk beskrivelse av de områdene hvor prøverutene ligger. Dermed klarer en verken å fange opp hvor vanlig kulturminnetypene er eller eventuelle forskjeller mellom landsdeler, regioner eller bygder.

En fordel med registerinformasjonen er at den tilsynelatende representerer en form for enhet og slik sett er fristende å ha som utgangspunkt i 3Q. Ulempen er at registrene ikke forteller annet enn bruddstykker av kulturhistorie og slikt sett har liten utsagnskraft om det som egentlig skjer i kulturlandskapet. At fornminnene er automatisk fredet innebærer også at det er lagt en glassklokke over dem som kan gi et fortegnat bilde av det som egentlig skjer i dette landskapet.

Anbefaling

- Vi foreslår at en lar estimering av total mengde kulturminner ligge inntil definisjoner foreligger og de kulturhistoriske registres plass i 3Q er bestemt.

6.3 Kvantifisere endring av kulturminner over tid

I nevnte prosjektforslag skriver NIKU videre at ”*en vurdering av kvaliteten på de ulike datakilder er viktig både for estimatet på mengde kulturminner og for å kunne skille ut endringer i kulturminnebestanden . Det er derfor nødvendig å sikre at metoden som brukes til å estimere kulturminnebestanden også kan benyttes til å måle endring*” (ibid:2).

Evalueringsgruppens vurdering

Gaukstad skiller på kulturminner som forutsetter løpende drift, skjøtsel og vedlikehold for å bli bevart og de som bør ligge i fred for alle typer fysiske inngrep (Gaukstad 2000:121).

Siden all endring for kulturminner og kulturmiljøer enten skjer som følge av tiltak eller som mangel på vedlikehold og drift må en, som NIKU selv foreslår, benytte arealtype som innfallsvinkel. En må imidlertid ta høyde for at endringer i arealbruk ikke nødvendigvis nedfeller seg som forandring for kulturminner eller –miljøer. Som for estimering av

mengde kulturminner, er det flere faktorer enn arealbruk som påvirker endring og det er vesentlig at en kartlegger hvilke forhold en slik metode ikke fanger opp.

Anbefaling

- Siden kvantifisering av endring er viktig for å komme videre i 3Q, anbefaler vi at en går videre på den veien som er staket ut.

6.4 Måling av endring mellom omdrev

For å kunne måle endring mellom omdrev må 3Q-flatene være de samme fra gang til gang, og metodene som brukes må være like og overførbare. En har valgt å bruke kvantitative metoder for å kunne fremstille endringer på en oversiktlig måte ved hjelp av vanlige statistiske metoder. Disse metodene gjør det også mulig å uttrykke kvalitative data kvantitativt.

Noe av bakgrunnen for 3Q er at en skal kunne forstå hvorfor endringer skjer og hvilke tiltak som fører til endringer. Datagrunnlaget bør kobles opp mot statistisk materiale som befolkningsstatistikk (inneholder bosetting, alder, flytting osv.) og landbruksstatistikk (inneholder produksjon, arealkategorier, arealstørrelse osv.) som kan gi forklaringsfaktorer som er essensielle.

Statistisk holdbarhet: 3Q bygger på at et systematisk tilfeldig utvalg som gir bakgrunn for beregning av total areal/forekomst av ulike valgte variabler/parametere som underlag for indikatorer. Av to påfølgende registreringer kan dermed en eventuell forandring beregnes. For at en reell forandring skal kunne fremkomme og beskrives som statistisk signifikant, forutsettes dermed en viss statistisk styrke som er avhengig av begge registreringers varianser. Av dette følger at vanlige og jevnt fordelte objekter/elementer får en relativt lav varians og dermed sikrere beregning, sammenlignet med uvanlige eller svært ujevnt fordelte. På samme måte får heterogene landskap en relativt høy varians og dermed lavere styrke ved motsvarende utvalgsstørrelse.

7 Noen avsluttende ord

Evalueringsgruppens anbefalinger er gjengitt fortløpende gjennom teksten. Her vil vi derfor nøye oss med noen siste kommentarer rundt 3Q.

Samarbeid og kommunikasjon innad i prosjektet: 3Q representerer en ny måte å forholde seg til kulturhistorie og kulturminner på. Miljøovervåking er i seg selv et relativt nytt fenomen innenfor kulturminnefaglige forsknings- og forvaltningsmiljøer og det gjenstår fremdeles mye arbeid før en har gitt begrepet et selvstendig innhold i forhold til fagområdet. For at prosjektet skal få en felles forståelse av bakgrunn og hensikt vil vi foreslå at en arrangerer et tverrfaglig prosjektseminar der alle sentrale begreper forklares og defineres, alle mål begrunnes og utledes i forhold til de enkelte temaer i 3Q. Dermed sentrale begreper i kulturminnedelen som kulturminner, kulturmiljø og jordbrukets kulturlandskap defineres i forhold til 3Qs behov. Samtidig er det viktig at NIKU selv setter seg ned og gjennomgår arbeidsrutiner og feltinstruksjoner med henblikk på å harmonisere kulturminnedelen i forhold til de øvrige temaer i prosjektet.

Kulturhistorien i sentrum: Gunnar Alsmark har påpekt at politisk brukbarhet var et seleksjonskriterium når fortidens elementer skulle velges ut til nasjonsbyggingen i forrige århundre (Alsmark 1982:35). Dette ga føringer for hva som den gang ble oppfattet som kulturminner, og hva vi dag fremdeles betrakter som den norske kulturarven. Når vi flere steder i denne rapporten har betonet viktigheten av å operasjonalisere kulturmiljøbegrepet i 3Q er det fordi miljøer representerer kulturhistoriske sammenhenger som enkeltobjektene ofte er løsrevet fra. Men også 3Q er et kulturhistorisk produkt. Kulturminnedelen formes av kulturhistorikere nå og skal forstås så lenge overvåkningssystemet eksisterer - og kanskje ennå lengre. For ettertiden vil det være viktig å kjenne begrunnelsene for prosjektets valg av kulturminnetyper, hvilken fagtradisjon de står i, hvorvidt det finnes alternative oppfatninger til den som råder i 3Q. Dernest vite hva som er faglig arvegods i valg og kriterier, og hva som er nyskapning eksplisitt formet for 3Q selv.

Utvalgskriterier: Liv Emma Thorsen har introdusert begrepet ”vrang” som en betegnelse for de deler av kulturen som er ubehaglige eller uønskede (Thorsen 1990). I 3Q er vrangen rikelig representert ved de kulturminnene som bevisst eller ubevisst velges vekk i registreringsinstruksen. Et helt århundre, det viktigste for oss som lever i dag, er strøket uten at dette gis annen forklaring enn begrensninger i de kulturhistoriske registre, økonomi og kapasitet. Utmarkas kulturminner er truet (Stenvik 1992), men utelates enten fordi de ligger på feil side av gjerdet eller ikke passer inn i vår tids oppfatning av utmarks- og innmarksaktivitet. Samtidig tegner 3Q seg til å bli vår tids viktigste miljøovervåkningsprosjekt, både fordi det fokuserer på helheter og sammenhenger og fordi resultatene skal ha direkte innflytelse på miljømål og tilskuddsordninger. Dessuten, 3Q vil trolig kunne levere datamengder om kulturminnenes kår i Norge som langt overstiger kulturminneforvaltningens øvrige overvåkningssystemer. De valg NIKU gjør i dag vil derfor ha ringvirkninger i årtier fremover, og trolig legge føringer for hva som er truet eller ikke truet, verdifullt eller ikke verdifullt. Derfor trenger kulturminnedelen i 3Q også økt oppmerksomhet, både økonomisk og faglig.

Alle prosjekter som innebærer valg vil ha en ”vrang”. I 3Q er den en nødvendig forutsetning for at vilkårene til kulturhistoriens ”rette” skal få noe å speile seg i, og fordi de er to sider av samme fenomen. Fredningen av gårdstunet på Glømsdal, Bøverdalen i Lom, ble hevet i 1994 fordi bygningene ikke lenger tilfredstilte antikvariske krav. Det som skiller Glømsdal fra Uppigård Sulheim, en annen fredet gård i samme område, er at moderniseringer er skjedd uten antikvarisk bistand. Uppigård Sulheim fremtrer i dag både som en helhetlig og før-industriell gård, samtidig som den driver et moderne gårdsbruk. Endringene er kamuflert, i motsetning til på Glømsdal der ”moderne” og ”umoderne” elementer står side om side (Sætren 2000:60ff).

I 3Q bør Glømsdal være et foretrukket kulturmiljø fordi utviklingen her er representativ for mange norske gårdstun. Men Glømsdal passer ikke lenger inn i forvaltningens praktisering av lovverkets definisjoner fordi vår tid har nedfelt seg på en måte som ikke tilfredstiller antikvariske retningslinjer. Mens Glømsdal har en rik flora av tilbygg og nybygg, ble siloen på Uppigård Sulheim bygget inn i en tilflyttet lafteløe. Uppigård Sulheim fyller fremdeles kriteriene til fredning fordi alle moderniseringer ser ”gamle” ut (ibid:62).

Anne Sætre's eksempel med Glømsdal og Uppigård Sulheim viser hvor viktig det er at en er kritisk til sine faglige tradisjoner. Skal 3Q fungere etter intensjonen må det utarbeides gjennomtenkte kriterier for utvalg, tilstand og endring. Den dokumentasjon som samles inn i dag skal også tilfredstille kommende generasjoners krav til etterprøvnbarhet. Begrensningen i de verktøy en har til disposisjon må beskrives for å kunne forstås. Jordbrukets kulturlandskap dekker mange vitenskapelige disipliner, men merverdien av denne kunnskap utløses ikke før den benyttes til samme tid på samme sted. Derfor bør 3Q samordnes bedre enn det som er tilfellet i dag.

Hva slags kulturarv? Vi vet i dag at 3Q unnfanges i en samtid der miljøvern er fokusert og hvor kulturminner oppfattes som en truet art. Men hvilke føringer gir dette for utvalget kulturminner som implisitt velges ut som jordbrukslandskapets historiefortellere? Hva slags utsagnskraft vil resultatene fra 3Q gi for forvaltningen av fremtidens norske kulturarv? Det bør NIKU ha en refleksjon av allerede nå.

Miljømål: Regjeringens mål i miljøpolitikken er at det årlige tapet av kulturminner og kulturmiljøer i 2008 ikke skal overstige 0.5% årlig og at det representative utvalget skal bevares i en tilstand som tilsvarer 1998-nivå (St.meld.nr.24 (2000-2001):46). Det som kjennetegner kulturhistoriske og humanistiske data er nettopp deres uvilje til å bli tallfestet og klassifisert. Heri ligger også utfordringen i 3Q.

Vi vet ikke hva som gjør 1998 til et spesielt viktig år for kulturminnebestanden i Norge eller hvorfor 0.5% reduksjon er så mye bedre enn 1% når barometeret skal være de kulturhistoriske registre som nettopp glimrer med sin mangel på representativitet. Det vi imidlertid oppfatter som svært viktig er at det er en logisk sammenheng mellom regjeringens miljømål og 3Qs overvåking av kulturminner og kulturmiljøer. Når hensikten er å dokumentere effektene av miljøinnsatsen, øke sikkerheten for at miljømål nås, klarlegge behovet for virkemiddelmiddebruk og kunne sammenligne tilstanden i Norge med andre land, da er det viktig å fokusere på det som kjennetegner jordbrukets kulturlandskap i brytningen mellom fortid og fremtid. Vi har nevnt mangfold, tidsdybde, endring og tradisjonell avhengighet til utmarkas ressurser.

Økonomi: Evalueringsgruppen har i liten grad berørt de økonomiske rammene for kulturminnedelen i 3Q. En andel av totalbudsjettet i prosjektet på mellom 9% og 15% virker umiddelbart snaut. Samtidig oppfatter vi at feltarbeidet ble satt i gang før prosjektet var tilstrekkelig faglig fundamentert. I stedet for å prioritere metodeutvikling, kartlegge tilgjengelige verktøy og å etablere et kulturminnefaglig ståsted i 3Q, ble datainnsamling startet i stor målestokk. I dag sitter prosjektet med betydelige datamengder vi er usikre på verdien av. Vi vil derfor anbefale at en prioriterer metodeutvikling sterkere – om nødvendig på bekostning av feltarbeidet.

Referansegruppe: Dersom kulturminnedelen i 3Q skal videreføres anbefaler vi at det etableres en referansegruppe eller et nettverk i betydningen resurspersoner som kontaktes enkeltvis og samlet etter behov. Kulturminnedelen i 3Q er et kulturhistorisk prosjekt av nasjonal betydning som omfatter mange fagdisipliner, hvorav bare noen i dag er representert i prosjektet. Vi nevner foruten arkeologi og etnologi, historie, kunsthistorie, religionshistorie og folkloristikk med overgang til naturfaglige disipliner som geografi og gråsoner som etnobotanikk.

Litteratur

- Alsmark, G. 1982: Folketradisjonens roll vid utformandet av nationell och regional identitet. I: Nenola-Kallio (red.): Folketradisjon och regional identitet i Norden. Åbo.
- Asheim, V. 1978: Kulturlandskapets historie. Jord- og skogbruksområdene slik det var og slik det er i flatbygdene på Østlandet. Oslo – Bergen – Tromsø.
- Avtale mellom NIKU og NIJOS om oppdraget ”Tilstandsovervåking og resultatkontroll i jordbrukets kulturlandskap ved hjelp av utvalgskartlegging” (3Q). 2000.
- Avtale mellom NIKU og NIJOS om oppdraget ”Tilstandsovervåking og resultatkontroll i jordbrukets kulturlandskap ved hjelp av utvalgskartlegging” (3Q). 1999.
- Avtale mellom NIKU og NIJOS om oppdraget ”Registrering og kontroll av kulturminner innenfor et system for tilstandsovervåking og resultatkontroll i jordbrukets kulturlandskap ved hjelp av utvalgskartlegging”. 1998.
- Binns, K. S 1998: Fortidens minner i dagens landskap. Status for automatisk fredete kulturminner i Trondheim kommune, Sør-Trøndelag 1997. Oppdragsmelding 064. NIKU. Oslo.
- Brandtzæg, B. A. 1998. System for tilstandsovervåking og resultatkontroll av jordbrukets kulturlandskap. Beskrivelse og vurdering av definerte indikatorer. Arbeidsrapport nr. 15. Telemarksforskning. Upubl.
- Bøe-Sollund, M.-L. 1997: Fortidens minner i dagens landskap i Skien kommune Telemark 1997. Oppdragsmelding 047. NIKU. Oslo.
- Christensen, A. L. 1981: Kulturlandskapet som historisk dokument. Spadens, plogens og traktorens landskap. Artikkel i Vern og Virke 1980. Årsberetning fra Riksantikvaren. Bergen.
- Christensen, A. L. 1984: Gård og plass i en bygd på Nordmøre. Kulturminner fra nyere tid i Todalsvassdraget. Riksantikvarens rapporter 10. Øvre Ervik.
- Christensen, A. L. 1985: Kulturlandskapet i Bjerkreim. Tidsskrift for Rogalands arkeologiske forening, Fra haug og heidni nr. 2, 1985. Utgitt av Arkeologisk museum i Stavanger. Stavanger.
- Etting, V og Grau Møller, P 1997: De kulturhistoriske interesser i landskapet. Kulturhistorien i planlægningen. Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen. Utgiversted ikke oppgitt.
- Fasteland, A 1999: Fortidens minner i dagens landskap. Status for automatisk freda kulturminne i Voss kommune, Hordaland i 1998. Oppdragsmelding 078. NIKU. Oslo.
- Finne, M. og Holme, J. 2001: Kapittel 1 – Formål og virkeområde. Artikkel i Holme red. Kulturminnevern lov – forvaltning - håndhevelse. Red. Holme, J. Oslo.

Gaukstad, E. 2000. Jordbrukslandskapets kulturverdier - utfordringer i et tverrsektorielt samarbeid. *NORD 2000:18*, København

Generelle kontraktvilkår for avtale mellom NIJOS og Landbruksdepartementet i samarbeid med Miljøverndepartementet, Norsk bonde og småbrukarlag og Norges bondelag. 2000.

Grau Møller, P og Porsmose, E. 1997: Kulturhistorisk inndeling af landskabet. Kulturhistorien i planlægningen. Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen. Utgiversted ikke oppgitt.

Grønn, U. 1988: En jord- og skogbruksbygd i Nord-Trøndelag. Kulturminner fra nyere tid i Ogdalsvassdraget. Riksantikvarens rapporter 15. Øvre Ervik.

Haraldsen, Ulf 1997: Veg og kulturmiljø. Veiledning. Håndbok 197. Statens vegvesen. Utgiversted ikke oppgitt.

Hartman, S. 1985: Om ”mindre fremragende bygninger”. Artikkel i *Fortidsvern 2/1985*. Medlemsblad for Foreningen til norske Fortidsminnesmerkers Bevaring. Oslo

Hanssen, B. L., 1998. Values, Ideology and Power Relations in Cultural Landscape Evaluations. Avhandling for dr. polit graden ved Universitetet i Bergen. Bergen.

Helliksen, W. og Sollund, M-L. B., 2000. Utviklingsprosjektet 1999/2000. Kulturminner. 3Q-Tilstandsovervåkning og resultatkontroll i jordbrukets kulturlandskap ved hjelp av utvalgskartlegging. NIKU 2000. Oslo.

Holm, I. 1995: Trekk av Vardals agrare historie. *Varia 31*. Oldsaksamlingen, IAKN, Universitetets i Oslo. Oslo

Holm- Olsen, I. M 1998: Fortidens minner i dagens landskap. Status for automatisk fredete kulturminner i Tromsø kommune, Troms 1997. Oppdragsmelding 068. NIKU. Oslo.

Haavaldsen, P 2000: Fortidens minner i dagens landskap. Status for automatisk fredete kulturminner i Gjesdal kommune, Rogaland 1999. Oppdragsmelding 097. NIKU. Oslo.

Jordbruksverket 2000: Miljøeffekter av EU:s jordbrukspolitik. Rapport från prosjektet CAP:s miljøeffekter år 2000. Jordbruksverket, Naturvårdsverket, Riksantikvarieämbetet. Rapport 2000:21. Jönköping.

Kollandsrud, G. 1985: SESTRAKs – en alternativ registreringsmetode. Artikkel i *Fortidsvern 2/1985*. Medlemsblad for Foreningen til norske Fortidsminnesmerkers Bevaring. Oslo

Kollandsrud, G. 1990: Rollag. Kommunal bevaringsplan- Utkast ved bevaringsnemda og sivilarkitekt MNAL Gullik Kollandsrud 18. juni 1990. Upubl.

Kulturlandskapsgruppa i Hedmark. Forslag til Strategi for kulturlandskapsarbeidet i Hedmark 2001 – 2003. Katerås E. red. Utgiversted ikke oppgitt.

Landbruksdepartementets miljøhandlingsplan 2001-2004. Landbruksdepartementet.

Mathiesen, H.F., Dramstad, W. og Fjellstad, W., 2000. 3Q. Tilstandsovervåkning og resultatkontroll for jordbrukets kulturlandskap. Rapport for prosjektåret 1999-2000. Hedmark og Oppland. NIJOS 10/2000. Ås

Mathiesen, H. 2000. Spesialrapport fra arbeidet med vurdering og bearbeiding av registerdata for 3Q i prosjektåret 1999/2000. NIJOS. Ås.

Miljøverndepartementet, Direktoratet for naturforvaltning, Riksantikvaren og Statens forurensningstilsyn 1997: Kriterier for vurdering av vedlegg II-tiltak. Forskriftens §§4 og 7. Veileder T-1170 konsekvensutredninger.

Miljøverndepartementet: Stortingsprp. nr. 1.(2000-2001) For budsjetterminen 2001.

Naturvårdsverket. Jordbruksverket. Riksantikvarämbetet, 1998. LiM-projektets sluttrapport. Utvärdering av livsmedelspolitikens miljøeffekter.

Odelstingsprp. Nr.50. 1998-1999. Om Lov om endringer i Lov av 9. juni 1978 om Kulturminner.

Prosjektforslag 3Q – FoU Kulturminner 2000/2001. NIKU

Puschmann, O. 1996: Et landskaps kulturkvaliteter – hvordan se den nære fortid i dagens jordbrukslandskap. Kildebruk og analyse av tre eksempelområder i Hemsedal kommune. Rapport 12/96. NIJOS. Ås.

Puschmann, O, Jensen, J og Wolstad Hanssen, E 1998: Jordbrukets kulturlandskap i Flesberg – Et samordningsprosjekt for registrering av kulturminner, biologisk mangfold og landskap. NIJOS-rapport 17/1998. Ås.

Riksantikvaren, 1986. Registrering av faste kulturminner i Norge. C Kodeliste for registrering av hus. Oslo

Risbøl, O. et. al 2000: Kulturminner og kulturmiljø i Gråfjell Regionfelt Østlandet, Åmot kommune i Hedmark. Arkeologiske registreringer 2000, fase 2. NIKU 102. Oslo

Schou, A. og Kolbæk, M. 1998: Pilotprosjekt –Vest. Ribe Amt 2. fase. Afgrænsning og prioritering af kulturmiljøer. Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen.

Schou, A. og Handberg, J. 1999: Kulturhistorien i planlægningen. Udpegning af værdifulde kulturmiljøer i regionplanlægningen. Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen.

Skjelsvik, E. og Larsen, J. H. 1982: Utkast til retningslinjer for registrering av faste og løse fornminner for Det økonomiske kartverket. 7. utgave. Oslo

Skjelsvik, E. 1998: Registrering av fornminner for Det økonomiske kartverket 1963-1994. NIKU Temahefte 25. Oslo

Stenvik, L. F 1992: Skogsdrift og kulturminner. FOK-programmets skriftserie nr. 4. Oslo

Stortingsmelding nr. 24 (2000-2001). Regjeringens miljøvernpolitikk og rikets miljøtilstand. Miljøverndepartementet.

Sæther, T 1983: Verneverdige kulturminner og kulturhistoriske miljøer. Eksempelkommune: Nittedal. Rapport T-549. Miljøverndepartementet, Planavdelingen. Oslo.

Sæther, T 1984: Verneverdige kulturminner og kulturhistoriske miljøer. Eksempelkommune Nittedal. Miljøverndepartementet, Planavdelingen. Oslo.

Sæther, T og Wester, G 1983: Gamle hus i Nittedal. Rapport om registrering av hus bygd før 1900. Utgitt av Sekretariatet for registrering av faste kulturminner i Norge. Miljøverndepartementet. Oslo

Sætren, A. 2000: "Bokføringen av våre nasjonale kulturverdier". En analyse av fire bygningsfredningssaker fra Lom. Dugnad Tidsskrift for etnologi nr.1-2. Oslo

Sørås, A. 1997. Notat fra Landbrukspolitisk avdeling til arbeidsgruppen. Landbruksdepartementet. Oslo

Sørås, A. 2001: Kulturminner og kulturmiljøer i jordbrukslandskapet. Mål og virkemidler. ICOMOS NYTT. Icomos Norge juni 2001-nr. 1/2001. Oslo

Thorsen, L. E 1990: Rette og vrang – et kritisk perspektiv på etnologi og kvinneforskning. Norge 33. Oslo

Torkildsen, H. G. 1996: Gamle hus i Nittedal 20 år etter. Rapport om registrering av hus bygd før år 1900. Riksantikvaren. Oslo

Tyssen, A 1984: Ei jordbruksbygd på Vestlandet. Kulturminne frå nyare tid i øvre del av Vossovassdraget, Hordaland. Riksantikvarens rapporter 9. Øvre Ervik.

Zachrisson, T. 1996: Antikvariernas och andras landskap. Artikkel i Burström, Winberg och Zachrisson red. Fornlämningar och folkminnen. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.

Welinder, S. 1993: Miljö, kult och kulturmiljö. Stockholm

Aas, E 1985: SEFRAK-registreringen av faste kulturminner i Norge. I: Fortidsvern nr.2-1985. Oslo

Ågotnes, H-J 2000: Vern, vitskap og samfunn. Om kulturminnevernet sine meiningssamanhengar. Dugnad1/2-2000. Oslo

Intervju:

NIKU: Wenche Helliksen, Michael Stornes

NIJOS: Wendy Fjellstad, Jogeir Stokland

Riksantikvaren (RA): Ragnhild Hoel, Evy Berg

Norges Bondelag (NBL): Audhild Bjerke

Norsk Bonde- og Småbrukarlag (NBSL): Jan Morten Høglo

Styringsgruppa ved 3Q: Anne Katrine Fossum

Landbruksdepartementet (LD): Anette Sørås

Miljøverndepartementet (MD): Elisabet Haveraaen

Vedlegg 1: Mandat fra NIJOS

Evaluering av kulturminnedelen i 3Q

1. Bakgrunn og hensikt

"Tilstandsovervåking og resultatkontroll i jordbrukets kulturlandskap" (3Q-programmet) er et nasjonalt overvåkingsprogram som skal gi en oversikt over utviklingstendenser i jordbrukets kulturlandskap og gi grunnlag for resultatrapportering til Stortinget og forvaltningen. Formålet med overvåkingsprogrammet er videre å a) øke sikkerheten for at miljømål nås (inkludert mål vedrørende kulturminner), b) styrke beslutningsgrunnlaget for fastsetting av nye miljømål, og c) sammenligne utviklingen i Norge med utviklingen i andre land.

3Q-programmet er basert hovedsakelig på flybildetolking og kartlegging av 1 x 1 km ruter spredt over hele landet (1474 ruter til sammen). Flatene skal kartlegges på nytt hvert femte år. Fra kartene skal vi produsere arealstatistikk som viser endringstrender i kulturlandskapet. Programmet består av fire interesseområder: arealstruktur, biologisk mangfold, kulturminner og tilgjengelighet. NIJOS har det overordnede ansvar for 3Q-programmet, men NIKU har det faglige ansvaret for arbeidet med kulturminner.

I forbindelse med tema kulturminne har det vist seg vanskelig å bruke flybilder som datakilde. Prosjektet benytter de nasjonale kulturminneregistre, samt feltarbeid på et utvalg av flater, for å kunne si noe om kulturminner i jordbrukslandskapet. På grunn av utfordringene knyttet til de ulike datakildene har det vært en del justeringer i metodene underveis i prosjektet.

Etter 3 års drift er det ønskelig å evaluere kulturminnedelen i 3Q. Den primære hensikten med evalueringen er å få en vurdering av de kulturminnefaglige valg som eksplisitt og implisitt er gjort i 3Q og forslag til alternative valg vedrørende metodikk og framtidig arbeid for å nå de langsiktige mål i programmet, d.v.s. å indikere endringer i kulturminnebestanden i jordbrukets kulturlandskapet. Dette er nærmere utdypet i punkt 3 og i det vedlagte mandatet. Således er NIKU og NIJOS primære målgrupper for evalueringsgruppens tilbakemeldinger. Det er også ønskelig at evalueringen belyser premisser for overvåking av kulturminner i 3Q, slik som kulturminnefaglige tradisjoner, ønske om bruk av kulturminneregistere, og økonomiske rammer som er gitt i 3Q. Således vil også oppdragsgiverne for 3Q og kulturminneforvaltningen være målgrupper for evalueringsgruppens tilbakemeldinger.

2. Omfang og framgangsmåte

Det forventes at evalueringsgruppen bygger på den kompetansen som medlemmene selv besitter, men den kan innhente ekspertvurderinger fra øvrige fagpersoner på spesielle temaer. Den skal bygge sin evaluering på det skriftelige materialet som blir framlagt av NIJOS og NIKU. Videre skal den innhente informasjon og synspunkter ved hjelp av intervjuer. I første rekke bør evalueringsgruppen kontakte NIJOS, NIKU og de ulike oppdragsinstitusjonene (Landbruksdepartementet, Miljøvern-departementet inkludert Riksantikvaren, Norsk Bonde- og Småbrukarlag, og Norges Bondelag).

NIJOS og NIKU vil stille tekstinformasjon tilgjengelig i digitalt format dersom dette kan underlette arbeidet (for eksempel metodebeskrivelser, illustrasjoner, premissgivende tekster mm.).

Evalueringsgruppen velger selv intern arbeidsform og rollefordeling (leder, sekretær).

3. Mandat

Evalueringsarbeidet skal ha et todelt fokus, hvorav del B skal vies størst oppmerksomhet, jfr. pkt. 5.

A. Premisser for kulturminneovervåking i 3Q

Evalueringsgruppen skal kortfattet belyse premisser som eksplisitt og implisitt har vært styrende for valg av metode og omfang av kulturminneovervåkingen i 3Q. Følgende premisser bør tas opp: faglige tradisjoner og eksisterende registerinformasjon om kulturminner, økonomiske rammer innen 3Q, signaler fra styringsgruppen til 3Q, premisser og styringssignaler fra NIJOS (herunder flybildetolkbarhet og kvantitativ metodetilnærming), og prioriteringer gjort av NIKU.

B. Initiert overvåking av kulturminner i 3Q

Evalueringsgruppen skal utdypende vurdere den initierte overvåkingen både med hensyn til sterke sider og forbedringsmuligheter. På områder med forbedringsmuligheter, bør det gis konkrete forslag til forbedring/metodeutvikling eller anbefalinger om hvordan man bør målrette videre FoU-arbeid for å oppnå forbedringer i framtiden. I det vedlagte mandatet med utdypende kommentarer fokuseres det på følgende temaer som evalueringsgruppen skal vurdere (mandatets utdypende kommentarer er noe utvidet i forhold til det som ble presentert på oppstartmøtet den 8/2 – endringer er merket med gult):

- 1) definisjon av kulturminner, utvalg av overvåkingsenheter og deres utsagnskraft for endringer
- 2) metodikk for overvåking av kulturminner
- 3) operasjonalisering av endring for enkeltkulturminner og på indikatornivå
- 4) krav til 3Q-data og kulturminneregistre for å estimere totalmengden av kulturminner og endringer i kulturminnebestanden over tid.

4. Tidsskjema og økonomisk ramme

Evalueringsgruppen skal gjennomføre sitt arbeid i løpet av våren 2001. I utgangspunktet settes 1. mai som tidsramme for overlevering av resultatet. Denne rammen kan imidlertid utvides med inntil 1 måned etter nærmere avtale med NIJOS. Eventuell forlengelse bør avtales innen påske, dvs. innen 6. april.

Det stilles en økonomiske ramme på kr. 120 000 til disposisjon for evalueringsgruppens arbeid. Dette inkludere midler til reisekostnader i forbindelse med møter.

5. Resultatformidling

Resultatet av evalueringsgruppens arbeid skal formidles som et rapportmanus i digitalt format. Rapporten skal kort omtale helheten i 3Q (innhold og organisering) og mer utdypende omtale kulturminnedelen av programmet. Hoveddelen av rapporten skal være evalueringsgruppens vurderinger av kulturminnedelen i tråd med mandatet. Disse vurderingene bør bruke relativ liten plass (ca. 10 %) på del A av mandatet, og størst plass på

de problemstillingene som listes opp i del B (ca. 90 %). Rapportmanuskriptet vil bli trykket som et NIJOS-dokument med det tekstinnholdet som overleveres fra evalueringsgruppen.

Det er videre sterkt ønskelig at evalueringsgruppen kan formidle sine hovedkonklusjoner og anbefalinger på et seminar tidlig i mai der NIJOS, NIKU og styringsgruppen for 3Q deltar.

Presentasjon fra oppstartsmøte - utdypet mandat

Mandat: 1

Definisjon av kulturminner

Evalueringsgruppa stilles fritt til å formulere en alternativ definisjon av kulturminner for 3Q.

Tidsrom

Kan 1950 (epokeovergangen fra hestekraft til motorkraft) være et bedre tidsskille enn 1900 for kulturminner i 3Q?

Type kulturminner (avgrensning)

skal definisjonen romme alle kulturminner som kan påtreffes innen overvåkingsflaten, f.eks. groper og annet som er knyttet til bruk av skogressurser?

Mandat: 1

Utvalget som registreres - tilstrekkelig utsagnskraft for endringer

Bør alle kulturminnetyper og enkeltobjekter som rommes av definisjonen faktisk registreres?

Alternativt: kan man tenke seg ulike grupper av kulturminner (epoke- eller funksjonsavgrenset) og at man registrerer et representativt utvalg innen hver gruppe for å dokumentere endringer?

Mandat: 2

Metodikk for å registrere kulturminner

Repeterbarhet

Er metodikken tilstrekkelig presisert og dokumentert (tekst, bilder, illustrasjoner) for å være fullt repeterbar av andre registratorer?

Dekningsgrad

Det antas at man registrerer 100 % av de kulturminnetyper som er definert i instruksjonen. Er det en rimelig antagelse?

Kulturminner: objekter og miljøer

Kulturminneobjekter - definert

- stedfesting (som punkter eller linjer)
- typeklassifisering
- tilstandsklassifisering

Kulturminnemiljøer - må defineres

- avgrensning på kart
- klassifisering i type(r) av miljøer
- klassifisering av miljøtilstand

Metodikk for å registrere kulturminner

Metodikk for:

- stedfesting (identifisering og avgrensning)
- typeklassifisering
- tilstandsklassifisering
- tekstlige kommentarer
- dokumentasjon

Velfundert klassifisering?, For detaljert?, mangelfull?, unødvendige registreringer (for 3Q)?

Operasjonalisere endring (mellom omdrev)

Partikulært nivå - det enkelte kulturminnet

tilstand: tilstandsklasse uforandret - ingen endring

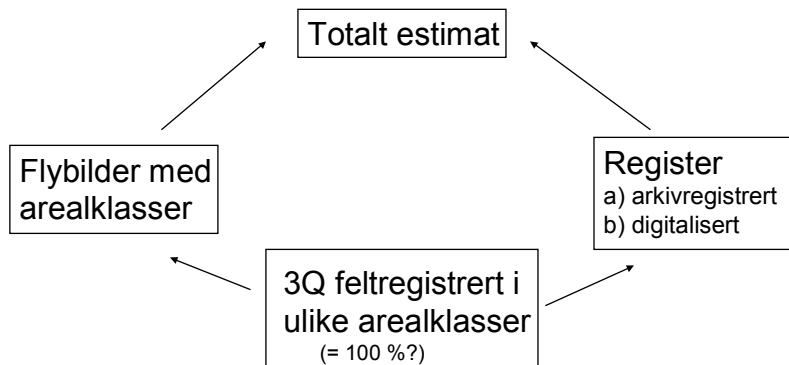
eksistens: "til stede", "påviselig borte", "ikke gjenfunnet"

Indikatornivå - aggregering av flere (alle) flater

- Er dagens indikatorer tilstrekkelig gode?
- Videreutvikle/nyansere eksisterende indikatorer
- Forslag til andre indikatorer
- Behov for å endre utvalg av kulturm., typeklassifisering, tilstandsklassifisering under datafangst?
- Årsak-virkning (Pressure-State-Response) skal belyses.

Krav til 3Q data og registerdata

1. Estimere total mengde kulturminner

Krav til 3Q data og registerdata

2. Kvantifisere endring av kulturminner over tid (mellom ulike omdrev)

Prinsipp A: Gjenbesøk på alle flater

Prinsipp B: Besøke nye flater, lage nye totalestimater

Prinsipp C: Gjenbesøk på noen flater (tilstandsendring)
Besøke noen nye flater for totalestimater

---

2. Kvantifisere endring mellom ulike omdrev

Prinsipp A: Gjenbesøk på alle flater
Problem: kun 10 % av flatene forblir undersøkt
dette gir usikre estimater.

Prinsipp B: Besøke nye flater
Problem: kvantifiserer ikke tilstandsendring
mellom omdrev (først om ca. 50 år)

Prinsipp C: Noen gjenbesøk, noen nybesøk
Problem: for lite materiale for både tilstandsendring
og nye totalestimater.

Felles problem: kulturminner undersøkes på for få flater